

СУЧАСНІСТЬ

СІЧЕНЬ 1977 — Ч. 1 (193)

М. КАЛИТОВСЬКА: ЗАДУШНІ ДНІ

**В. БАРКА: АПОСТОЛІЧНИЙ
СТАРЧИК**

**І. СВІТЛИЧНИЙ: ІЗ ЗБІРКИ
"ГРАТОВАНІ СОНЕТИ"**

**М. ПЕРАХ: ВІД САХАРОВА
ДО САМОЛВІНИХ**

**П. ГРИГОРЕНКО: ДО ПРАЦІ
М. РУДЕНКА "ЕКОНОМІЧНІ
МОНОЛОГИ"**

М. ПРОКОП: "ДАБЛТОК"

**А. КАМІНСЬКИЙ: ДО ДЖЕРЕЛ
РОСІЙСЬКО-КИТАЙСЬКОГО
КОНФЛІКТУ**

**"SUČASNIST" — JANUAR 1977
KARLSPLATZ 8/III 8000 MÜNCHEN 2.**

НОВЕ ВИДАННЯ "СУЧАСНОСТИ"

ХРОНІКА ТАБОРОВИХ БУДНІВ

Мюнхен, 1976, 144 стор. Обкладинка Любослава Гуцалюка. Збірка документів з концентраційних таборів СРСР.

Перший розділ збірки — це документи до справи українського діяча опору Вячеслава Чорновола: вирок, заява воєнному прокуророві, лист до президента Форда.

У другій частині збірки є спільний есей Вячеслава Чорновола і єврейського мистця Бориса Пенсона п. н. "Будні мордовських таборів", де автори розповідають про насильства й безправ'я в радянських концтаборах та про важке становище політичних в'язнів; нарис Бориса Пенсона п. н. "ГУЛаг — сьогодні" і "Звернення 67-ох" — солідарна заява політичних в'язнів, підписана в'язнями різних національностей, до Комісії законодавчих пропозицій Ради Союзу Верховної Ради СРСР.

Ціна 5.00 дол.

Замовлення на всі видання "Сучасности" висилати на адреси В-ва:

В Європі:
Sučasnost
Karlsplatz 8/III
8000 München 2
Federal Republic of Germany

У США:
Nina Ilnytskyj
875 West End Ave, Apt. 14B
New York, NY 10025
USA

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

СІЧЕНЬ 1977
Ч. 1 (193)
РІК ВИДАННЯ СІМНАДЦЯТИЙ
МЮНХЕН

Видас: Українське товариство закордонних студій «Сучасність»

Редакційна колегія: Іван Кошелівець (головний редактор), Вольфрам Бургардт, Анатоль Камінський, Богдан Кордюк, Василь Маркусь, Кирило Митрович, Аркадія Оленська-Петришин, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Богдан Рубчак, Роман Савицький, Марта Скорупська (заступник головного редактора).

Редакція не приймає матеріялів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора і видавництва. Передруки крайових матеріялів дозволені за поданням джерела.

Резюме статей цього журналу друкується і реєструється в "Historical Abstracts".

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 30 und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien "Sučasnist" e.V.
Karlsplatz 8/III (Telefon 59 46 67)
8000 München 2
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: I. Czornij

Druck: Gebrüder Westenhuber
München 12, Heimeranplatz 4.

ЗАДУШНІ ДНІ

Марта Калитовська

Всі приходять, залишають квіти
і відходять. Поспішають
отрясти пил смутку.
Тільки хмари залишаються,
і земля що пахне осінню,
втомлена посухою і літом,
у ногах лягає хризантем.
Ще прозора, срібносіра мла
павутиння кидає на квіти
і на плиту сіру і на хрест.
Ніхто з живих не загостить
на вечірню зоряную тризну...

Стоять Отченаші зняковілі,
мнуть в руках намисто молитов.
На доспілих хмарах біла скатерть
і нікого за столом.

В цей день я хотіла б
стояти стояти біля берези,
під її дрібними косами.
Дивитись, як хмари проходять
і день півсірий і босий.
Йти від дерева до дерева,
дати води напитися за те літо,
що сухе розквітло...
Посадити ще одну березу
отут, де люди залишають квіти
невеселі, такі без виразу,
і відходять. Втікають самі
від себе і від тіней,
що живі інакше...

■
Скільки несхопленого
оживає в ніч.
Скільки спогадів
у жмені ранку.
Медоясна свічка
на світанку
згоряє до самої рани...

Залишений месаж
у вазонику льобелії...
Синь вітражив катедралі
в Шартрі, виструнчені
в молитвах панелі.
І забута тінь
на соняшній руці,
що голубить білі
маргарити...
І відкрита рана
знов тече...

■
Ти казала:
дерева садить! Хай вони ростуть,
немов молитва між небом і землею...
Під твоїми руками виріс ліс.
Кожне з тих дерев пізнало ласку
теплої землі і твоїх рук.
Кожне з них стало молитвою,
що йшла з землі, тривкіша слів,
за нас сильніша, бо звільнена
від приземних турбот.
Кожне з них шукає обр'їв
понад нашу ніч і сірий день.
Кожне з них живе життям
на інший вимір, поза нашим
простором і часом.

Тепер я ходжу у твоєму лісі,
і розмовляю з деревами,
і шукаю, тільки не знаю,
в котрому ти живеш.
Та прийде день —
і я найду тебе.
Впізнаю.

АПОСТОЛІЧНИЙ СТАРЧИК

Василь Барка

Мандрівний старчик Григорій Савич Сковорода (1722-1794) завжди приваблював увагу наших земляків: як взірець чеснот, духовна зірка, що світить білим огнем праведности.

*

Щоб відчути духовну "кров" філософії Григорія Сковороди, треба оглянутись від нього на сто років назад: до козаччини в її орденський, в її високий лицарський час.

Так само: щоб збагнути світоглядіві вершини козаччини, треба від неї перенестись думкою на століття наперед: до Григорія Сковороди. Бо могутній патос Божих правд, що наповнює писання Сковороди, був попереду найдужчою рушійною силою в духовних сферах козаччини, чия вечірня доба стала сучасністю Сковороди.

Згадаймо: Запорозьку Січ руйнував царський уряд в 1709 році, за тринадцять літ до народження Сковороди: а дозволену пізніш Нову Січ, розгромлено, за наказом Катерини II, 1775 року, коли старчик, при дозрілій системі своїх поглядів та великому багатстві доховного досвіду, ходив, навчаючи, по Україні.

За мандрівного життя Сковороди, — далеко в холодах півночі билося і не хотіло перестати полум'яною кров'ю, як втілення неподоланности козацької волі, титанічне серце останнього кошового отамана Січі Запорозької, Петра Калнишевського: соловецького в'язня, підземно-підсвітно мученого в темі. Він, серед жахливої наруги і льохової тортури, в морозній ямі, продовжив до сто тринадцятого року вік свій, переживши, молодшу на тридцять дев'ять років, свою короновану мучительку Катерину II — на семиріччя (літа життя його були від 1690 до 1803).

Хоч офіційно кріпацьке рабство з руки Катерини II пішло через Україну в 1783 році, проте воля козацька не давалася легко, щоб її, сковану царськими ланцюгами, відразу поклали в труну, припечатану двоголовим орлом імперії.

Пропонуємо нашим читачам один есей із збірки Василя Барки п. н. *Земля садівничих*, що появилася на початку цього року в нашому видавництві. — *Редакція*.

Сучасник і одностудець Сковороди — в народних правдах і правах, легендарний, прославлений піснями герой, що змалку проживав на Січі і потім здобув духовну освіту, — лицар, учасник війни проти турків, Семен Гаркуша, дванадцять років, від 1772 до 1784, керував сполохами народної війни по Україні, діючи тільки як звершувач розсуду: карав за кривди над людьми, а награбоване панамі вертав трудівникам.

Хоч притихали громи та блискавиці козацьких війн за справедливість і вольність, проте відсвітами їх і лунами, як також живлющим подихом свободолюбного настрою іще сповнювалося тодішнє життя.

А головне: освячений духовний меч козащини не був зруйнований і він дістався в надійні руки найкращого тоді воїна в світлі заповіді Христової: в руки художого, обпаленого сонцем, старчика перехожого, що був насправді велетнем духу, походючи і сам з козачої хати.

Подвиг вимагав повного самозречення, і тому мислитель звільнив себе від всіх прив'язів, якими суєта світу зневолювала серця.

В своїй торбині носив тільки "білу" сорочку — надівати в неділю чи празник; сопілку: грати мелодії, що сам komponував, поряд віршів для збірки "Сад Божественних пісень", та Біблію гебрейською мовою, — це було все його майно.

Навчав на пасіках, в дібровах, в дворах вечірніми годинами — при гуртових бесідах, або в приватних домах та зібраннях освічених людей.

Чверть століття, з 1769 року і до дня смерти ходив по Україні, стукаючи в двері, в вікна, а краще сказати — в серця людські, і кличучи пробудитись. Бо вже на той час, за одно століття свого господарювання в Україні, царський уряд встиг обернути низовий народ із поспільно письменного, як за часів Хмельницького, в темну масу, що її зрадили вищі шари нашого суспільства, перекинувшись на імперську службу і несвою мову.

Покинутий і придавлений серед темряви, народ був — ніби в домовині. Але, як запевнив Сковорода, то не була смерть: був сон, і з нього можна людей вирвати. Старчик ходив як пробудитель і досягнув свого, здавалось, неможливого. Послідовники зібрали сотні тисяч рублів і тим коштом вибудовано новозаснований, в 1805 році, перший на Україні, університет в Харкові: звіди розгорілися початкові огні новітньої освічености і згодом пройняли вітчизну від краю до краю.

*

Щодо цариці Катерини II, то мабуть декотрі її заходи, з участю запорожців, були карним допустом — за гріхи.

Кримсько-татарське ханство, що так довго заливало сльозами і кров'ю всю Україну, хапаючи в рабство, було приборкане, і Катерина, тріумфально підгорнула під ручку — його столицю Бахчисарай.

Султанчина, проковтнувши Візантію, мріяла про подібну долю для слов'янства і всієї Європи; але змушена була відтягати руки з України.

Королівство Польщі, після довгочасного і безжалісного роздирання України — діждалося, що Катерина тричі доклала своїх пальців до його поділу.

Наша власна, найгірша! — гідра домашніх міжусобиць, що зруйнувала стару державність, а потім і козацько-гетьманську: теж, зрештою, дістала віддаток. Її служники, підведені на спокусу, побігли за нею: вдяглися в цяцьковані мундири "отечества чужого" і очима "їли начальство" — в імперських закладах. Їхня усобиця, вже позбавлена можливості руйнувати, виявлялася на службі: один одному "підставляли ножку".

Коли ж найджали додому, то "приструнювали" свого брата-кріпака і глумилися над Сковородою, складаючи анекдоти.

Дехто з вищого духовенства Росії, побачивши силу старчика, пропонував приєднатися — з перспективою: ввійти до проводу ієрархії. Він мав непобориму нехоть до вузької клерикальщини і відмовився.

Через інтриги і пусті оскарги він, "ходячий університет", на старості позбувався можливостей, як викладач: міг навчати тільки в приватних домах та в мандрах серед народу. І жоден твір його не був надрукований за його життя: всі передавалися в р рукописних копіях.

*

Побував старчик в західних країнах, де вже прокочувались хвилі атеїстичного просвічення, зготовляючи ґрунт для новочасних переворотів.

Діяльність Сковороди об'явилася "бранню" духовною проти небоворожості з того просвічення, як одночасно проти клерикальщини.

Один напрямок, в його ідеальному обрисі! — припав до серця: високий евангелізм, не зв'язаний з сектантством і жодною декларованою течією на Заході.

Вибрано собі евангелізм — при заповіті з слів Христа: досліджуйте Писання; шукайте Царства Божого і його істини. Старчиків евангелізм був найглибиннішою і найчистішою послідовністю від апостола Павла.

Постала незгода між Сковородою і "світом" його часів: той переслідував і тенетами гріховними "ловив" старчика, але

обплутати не зміг. Мстив йому обмовами, відгуки яких дехто з язиковредних "оглаголателів", як називав Сковорода, — підхоплює і тепер.

Бо насмілювався старчик привселюдно проголосити в зовсім чистому світлі Господню правду, і жити по ній; різко відсторонитися від протибожної скривлености в суєтному світі і в справах князів — мирських і духовних.

Від старчика перейшли впливи "неформального" вчення в нову українську літературу: через Івана Котляревського, її родоначальника, і через Тараса Шевченка, хто був в головному сквородіянець. Славив образ Христа — як образ Бога живого: в поемах "Неофіти" і "Марія", і в більшій частині "Кобзаря". Як і старчик, Шевченко, хоч одного разу назвав обряд "японською церемонією", не був еретиком. Він із заслання писав про свою невисловиму духовну радість від таїнства Причастя, і відзначив, що почуває себе істинним християнином. Поетом слави Христа-Спасителя в нас був найбільшим за всі віки.

В цьому — відміна Шевченка від другого великого, приклонника старчикового, романіста Льва Толстого (таїнство Причастя заперечував).

Сковорода в нас належить до вибраних подвижників: через їх труди в новий час, після покликання старих печерських праведників, серед людности діє Даритель життєтворчого світла.

З вибраних назвім Паїсія Величковського (прообраз і основник "старчества", що — в Достоевського); тут і Григорій Сковорода. Йому призначено: навчати в чистому сонці євангельських заповідей — в час, коли люди, навіть в одежах священнослужителів, часто відхилялись від світла і підміняли зовнішньою ортодоксією.

Великі плоди виростив Сковорода в громадському житті і поезії, але найбільший подвиг його в сфері віри.

Відрізнено від інших мислителів, він жив цілковито по-апостольськи, не маючи нічого і посвятивши кожен день свій — славі Христовій, чого навіть не всі єпископи тоді досягали.

В нього було постійне прагнення до найвищого в християнстві: що апостол Павло означив, як удосконалення "духовного чоловіка", через братерський мир з людьми, через праведність і радості в Святому Духові, аж поки в душі виобразиться фаворським світлом божественним сам Господь і Спаситель.

Сковорода славив Христа воскреслого і всемілостивого: Владику Пасхи, хто творить кожночасно *"нове небо і нову землю"*, свою Церкву, як Новий Єрусалим з громадою ангелолюдською, і для неї збирає людей, народжених вдруге — через полум'я Святого Духа. Якраз там: в деміургічній, всетворчій сфері божественности перебуває Христос, і шукати його треба там, а не

на пісках і каменях палестинських, себто також і не в формально-обрядових сторонах конфесії (коли в них немає відсвіту нашої справжньої віри).

Проповідь Сквороди була найбільш благовісницька: з незмірною радістю від певного знання, даного вірою — що Христос навіки переміг смерть, як погибель душі людської, і для вірних обернув смерть у "двері" переходу душі до небесного царства, для життя безконечного.

Христос для старчика — Христос того світанку, коли мироносиці прийшли до гробниці, а янгол, подібний виглядом на блискавку, сказав їм, що *немає його серед мертвих*, — воскрес! вийшов з гробу.

Христос сказав: "Радуйтеся" — бо переміг всіх трьох найстрашніших ворогів людської душі: гріх, смерть, пекло; і тому з'являється в безмежно радісному, символічному сіянні пасхального досвіту.

Старчик раз говорив про заняття людські; перерахував їх, і потім спитав про себе — в третій особі, мовляв, а що робить Скворода? — і відповів: радується в Христі Господі своєму.

Образ Ісуса для нього — образ Вседержителя в сповненні всіх пророцтв: близько до *другого пришествия*.

*

Віра була старчикові дорогою щоденного життя: справдити євангельські істини. З горючим гнівом говорив він про скривлення християнства в тогочасній клерикальщині; бо часто священнослужителі і паства, теж, побувши годину-другу на богослужбі, виходили з неї такими самими злобивцями, рабами свого "суевірства" і забобонів, властиво — поганями, зверху прибраними в обрядовість.

Землевласник видушував з брата-християнина, наймита, останній піт, а з кріпака — і останню кров, щоб, обернувши в гроші, проциндрити на гульбища розпусні по закордонах; крамар видурював останні гроші в бідаків, аби наскладати собі побільше в скарбону; селянин готовий був убити родича — за смужку землі в один крок, непевно промічену на межі. Всі разом зганяли з світу безталанну покритку і її дитя, хоч творили потай в сто разів більше гріха, ніж вона. Згадаймо, як всією силою душевною став потім на захист її, зведеної, Шевченко в "Кобзарі".

Було дуже багато гарного в селах і містах, а не менше — найстрахотливішого поганства лицемірів, і Скворода називав його "болотяними калюжами", "мертвими озерами", "гнилими ... ницостями", "курганами буйного безбожництва", "підлими болотами рабострастного суевірства".

На погляд Сковороди, "нема нічого шкідливішого, як те, щ споруджене для головного добра, а зробилось розгнилим".

Гидота з'являється там, де, погасивши найдорогоцінніше для очей Божих: істину, милість і любов до ближніх, замінили братонавистію — під релігійним покровом.

Ось — мова Сковороди про подібні речі:

"Нема жовчнішого і жестокийнішого (нерозумно впертішого; В. Б.) суевірства, і нема зухвалішого, як навіженість, розпалена сліпим, але ревним жаром гупого повір'я — тоді, коли ця єхидна, воліючи безглузді і нестатні побрехеньки ставити вище, ніж милість і любов, і онімівши почуттям чоловіколюбности, гонить свого брата, дишучи убивством, і цим гадає принести службу Богові".

Сковорода завжди в душі носив, ніби криваву рану, слід священного жаху від найбільшої трагедії, що сталась на Голготі: люди сподівались приходу Бога з небес — до них, і довго благали про це; аж зрештою, пришестья було їм провіщене через пророків дуже ясними і вражаючими ознаками за сотні років наперед. Коли прихід здійснився, коли з'явився невидимий Бог в образі свого Сина, богочоловіка, то люди вбили його.

Вбили свого Творця, істинного Бога — найжорстокішою смертю з усіх можливих: як звіра, замордували в несвітських муках, а перед тим наглумились найбільш по-дикунськи: били в кпинах і облплювали. І смерть вчинили йому між розбійниками-душогубами: на вияв своєї крайньої зневаги.

Найстрашніше — що цього домоглися якраз найвищі *священнослужителі*, висвячені і поставлені в храмі Божому для молитви, жертвоприношення і всіх святкових обрядів.

В мить смерти Христа на Голготі, враз в храмі невидима рука янгола розірвала тяжку, переткану золотими нитями, завісу згори донизу: на знак найбільшого осуду.

От, після віків і віків християнського розвитку, повторилася знов трагедія, — в іншому вигляді. Верхівка священства в російсько-імперській ієрархії, та не тільки в ній (досить прочитати поему Данте), вчинила ніби боговбивство: згасила перед людьми істинний божественний образ Христа, і підмінила його іконним образом, яким освячувала все найлютіше пекельне зло.

Згадаймо, як потім Шевченко змалював.

"Храми, каплиці, і ікони,
і ставники, і мірри дим,
і перед образом Твоїм
неутомленні поклони
за кражу, за війну, за кров,
щоб братню кров, пролити, просять,

а потім в дар Тобі приносять
з пожежу вкрадений покров!").

Боговбивчих спричинників гоніння: священнослужителів храму, книжників, законників, фарисеїв, — названо в Євангелії, з слів Ісуса Христа, в прямій мові до них, синами диявола, а диявола — їх батьком. Така була служба їх рук і думок.

Часто подібна була служба також і священнослужителів царсько-королівської ери, коли вбивали правдивий образ Христа і гасили Його заповідь любови і всепрощення, а натомість сіяли смертельну ворожнечу і заводили масове братовбивство в війнах між християнськими народами, освячуючи обрядністю діло сатани.

Проти спотворення була "брань" незамирима в Сковороди: протягом життя і до кінця днів.

Як вихованець Києво-Могилянської Академії, успадкував дух добротолубства: від печерських подвижників і пізніших старців.

Феодосій Печерський вчив, що в біді навіть і тому чоловікові, хто тяжко заблуджується в вірі, — поможи! врятуй його!

Не міг старчик примиритися з декотрими заведеннями в офіційному християнстві: ні в західньому, ні в російському і поготів, цілковито підкореному світській деспотії. Зовсім недавно, перед часами Сковороди, ламали кості, вирізували язики і доводили переслідуванням до самоспалення — з жінками і дітьми.

Боротьбу старчика продовжив його учень, сковородіанець Шевченко, хоч, до речі, не міг прийняти мовного стилю старчика.

Прагнення в обох було однакове: відновити істинний образ Спасителя, як сонця воскресної і животворчої любови до всіх! навіть до ворогів — ненавидячи їх діла, їх гріхи, їх злочини, а не їх душі: їх душі люблячи: в них — безсмертна частка дихання Божого, занапашена, але жива.

Старчик дуже пильнував, щоб *світ*, який завжди ловив його своєю грішною морокою, злобою, суєтами і суєвірством, — не міг спіймати.

*

До чого здебільшого зводяться гуртові розмови? — до осуджування ближніх, до смакування чужих гріхів, при закритті набагато гіршого в собі.

Старчик вчив вириватися від цього — "виспрь"! в добрий круг духовности з цінностями, без числа приготованими в Писаннях. Там — життя "по духу".

Без брудного суєвірства по мертвопних стихіях, та без скривлення, можемо відкрити справжні значення Біблії.

Для старчика Біблія, цілий космос — крім двох інших: самої

вселенної і, в ній, світу людської особистости. Правдиве, "по духу" — розуміння Біблії відкриває пряму дорогу до самого престолу Істини.

Говориться в трактаті "Ікона алквіядська": "благочестиве серце", обминаючи безбожність і суєвірство, "не відхиляючись ні вправо, ні вліво, прямо тече на гору Божу", в Божий дім. Туди спрямовується думка, як "око голубиці", підносячись над "потопні води".

Також і в трактаті "Жінка Лотова" вказується, що в Біблії дано "стежки" — вони ведуть на гору вічності, на "Сіон небесний".

А ще далі, в трактаті "Потоп зміїн", Сковорода називає Біблію світом "символічним" — бо там, як сам говорить, "зібрані фігури небесних, земних та преісподніх істот ("тварів"), аби вони були монументами, які ведуть думку нашу — в поняття вічної природи, що втаєно її в природі тлінній: так, як рисунок у барвах своїх".

В "Іконі алквіядській" Сковорода теж вживає картинного означення:

"Як сонячний блиск на поверхні вод ... і як різнокольорові квіти, висипані по шовковому полю в хитротканих камках, — так по лицю сплетеної в Біблії множини істот: незчисленних, як манна і сніг, — в свій час з'являє для вічності своє прекрасне око Істина".

Сковорода заповів: рушаймо розумовими "стежками" — через Біблію, пізнаючи світи видимі і невидимі; читаймо її в своїх родинах.

При почині "дружньої розмови про душевний мир", названої "Кільце" (а ця назва означає *вічність*), Сковорода радив: "читати слово Боже із смаком і приміченням, щоб справдилосся на вас: "Блаженні ті, що слухають слово Боже і схороняють".

Він тут повчає: "Сама Біблія створена Богом із священно-таємничих образів. Небо, місяць, сонце, зірки, вечір, ранок, хмара, веселка, рай, птиці, звірі, чоловік та інше. Все це — образи височини, небесної премудрости".

Називає Біблію "великим світилом". Своїм знаменням вона, як веселка, що з'явилася Ноеві після потопу, провадить ковчег світу — до спасіння, в вічні часи, в літо Господне.

Старчик нагадує: початок всього і кінець всього в Богові; Він вічність; постійно нагадує старчик: "Бог есть любовь".

Ідеальний евангелик бачив очима свого серця інший образ Бога, ніж діячі тогочасного евангелізму на Заході. Для них існував образ Бога — ніби будівника і розпорядника світів: образ, можна сказати, набагато раціоналістичний. Старчик бачив небо Вседержителя — небо трипостасного Бога, як відкривається біблійним пророкам та апостолові Івану, тайновидцеві, для його "Апокаліпсиса". в духовних грозах, бурях, пламенах. Від престолу Божого виходять блискавки, громи, голоси. — в повеління всьому,

що існує, в далеких світах чи близьких. Все небо сповнене таємниць незбагнених і судних всевизначальних подій: від них віє надсвітньою огненністю, що викликає в душі трепет. Боже небо для Сковороди — містичне небо; але вся містичність його для духовних очей старчика пройнята святим сіянням: від слави Божої, від істини, від мудрости.

Це — небо *святині*, що "утаєна"; що "дужче від сонця сіє"; бо там — "незаходиме", "невечірне" світило.

Про нього старчик каже: "В надзвичайному слові Божому надзвичайним почуттям надзвичайного в нас ества — відчуваєм надзвичайне: ніби зглядаючи на веселку, тієї ж хвилини за спиною бачить пам'ять наша сонце, утворюване, як в дзеркалі, в найчистіших водах небесних, і коли очі бачать сонячну тінь, тоді ж і серце, пан очей, бачить саме світило світу вселенське".

"Христе Ісусе. Ти і плоть і дух. Ти і веселка і сонце наше. Веселка: як сонцем утворюваний не речовинний образ, *иносмаці* Отця Твого. Сонце ж: як промені і сіяння слави його".

Весь всесвіт, весь "макрокосмос", або "світ обительний" означено в старчика як "прекрасний храм премудрости Бога". Там — *безконечна* многість явищ, а всі їх начала і кінці до Творця сходяться.

Людина в цьому храмі має певну надію на вічне бачення Бога — тоді, коли звільниться від влади земних "стихий", переборє її, як потоп зміїний, і також тоді, коли на арені серця свого, ніби на "безодні необмеженій", — переборє ангельським своїм началом своє начало збісоване. Бо "ці два царства", як мовить старчик, "в кожній людині діють вічну боротьбу", складаючи зміст життя в її "мікрокосмосі".

Перемогти чорне царство білим не спроможеться людина в собі ніколи — сама! Але тільки при зброї, взятій від Господа. Тому старчик у постійній *пам'яті*, ніби дзеркалі, — дуже пильно забезпечується світлом від Христової веселки і сонця: при них звершує переможну брань, як *духовний* чоловік. Означає сам прикмети такого чоловіка: швидкість оленя; огненність блискавки; міцність адманту. Тут старчик — найбільш послідовник апостола Павла, що казав: в Христі все могу.

Дякував старчик безнастанно за джерело своєї духовної сили, і ось один з висловів:

"Завжди благословляючи Господа, співаєм воскресіння його".

Переказують: як знак особливої милости звиш, йому відкрита була година смерти — і він приготувався належно.

В його творі "Брань архистратига Михаїла з сатаною" знаходим рядки, що свідчать про самого автора:

"Цей мандрівник бродить ногами по землі, серце ж його ... на небесах...".

Із збірки "Гратовані сонети"

Іван Світличний

ІЗ ЦИКЛУ "ГРАТОВАНІ СОНЕТИ"

Жалісний сонет

Умій суддю свого жаліти,
Тяжкі гріхи йому прости
Та ж він людина, як і ти;
У нього дома жінка, діти,

Їм треба гроші принести
І треба — ніде правди діти —
З лайна собачого зуміти
Державний злочин довести.

Хотів би ти в тій шкурі бути?
В дугу свій горб і совість гнути?
Собача доля! Зрозумій

І не топчи багно в болото,
Жалій суддю свого, достоту
Як ми жаліємо повій.

Завжди в'язень

Самі собі будуем тюрми
Самі в них потім живемо.
Самі себе стережемо.
Вже тюрем — тьма, і в тюрмах — юрми.

А ми — нічого. Женемо
За муром мур, за муром мур, ми
Суботники! Аврали? Штурми!
Вже й ми — не ми. Воно само

Так склалося, так повелося
І так ведеться здавна й досі
Сліпо народжені в тюрмі,

У видавництві "Сучасність" незабаром появиться збірка поезій літературного критика, поета й перекладача Івана Світличного п. н. *Гратовані сонети*. І. Світличний перебуває тепер у Пермських таборах, засуджений на 7 років позбавлення волі та 5 років заслання. Його твори поширюються у самвидаві в СРСР. Вірші, що їх пропонуємо нашим читачам, входять у згадану збірку. — *Редакція*.

Кому поскаржимося? На кого?
На чорта лисого? На Бога?
Тюрма ж своя. І ми — самі.

ТРИ СВОБОДИ

1. Свобода самокритики

(Л. Селезненкові)

Треба ширше впроваджувати в побут самообслуговування трудящих.
(З газет)

Як покаяна Магдаліна
Сам виверни гниле нутро,
Сам випечи на нім тавро,
Щоб до десятого коліна

Пекло, сам душу за ребро
На гак, щоб каялась, розтлінна,
Вчепи, хай публіка гомінна
Волає ревно: "Згинь маро!"

Все — сам. Бо судді люди чемні,
Муштровані, галантні, вчені.
І ще б: свої ж, хрищений люд.

Тож не підводь їх: сам покайся,
Сам засуди і сам карайся,
Сам доведи, що ти — верблюд.

2. Свобода сну

Якщо тобі, бува, присниться
Якась смішна гала-бала:
Скажімо, море все до тла
Спалила глібовська синиця,

Чи до халепи довела
Тебе сусідська молодиця,
Чи анекдотом спокуситься
Язик твій довший помела,

У сні — свобода: без цензури,
Без кодексу й прокуратури,
Твори, мели, варнякай все,

Що хочеш... Поки твій сусіда
Про ту крамолу не провідав
А там... макар телят пасе!

3. Моя свобода

Дайте мені свободу або дайте мені вмерти.

Свободу не втікати з бою,
Свободу чесности в бою,
Любити те, що сам люблю,
А не підказане тобою.

Свободу за любов мою
Хоч і накласти головою,
А бути все ж самим собою
Не приміняю на твою,

Ліврейську, жебрану, ледачу,
Вертку, заляпану як здачу,
Свободу хама й холуя,

Несу свободу в суд за ґрати
Мою від мене не забрати
І здохну, а вона — моя.

ІЗ ЦИКЛУ "МУЗИ І ГРАЦІЇ"

Кіно

Наввирот летело щаст'є
Наввирот наоборот.
Е. Багрицкий

Кіно-механік зухвалий
Неперемотані стрічки
Почав крутити навпаки,
Життя пішло назад. Вростали

У стовбур спиляні гілки
І яблука на них стрибали
Підтопані дітьми ставали
І воскресали мертвяки.

Все назадгузь порачкувало.
Кіно! Валили люди валом
І реготали всі до сліз.

Механік бачить: раді люди
На те й кіно. Хай так і буде,
Хоч навпаки, а оптимізм.

ІЗ ЦИКЛУ "ПОЗА СОНЕТАМИ"

Порціями

Не дуже щедро, але й не скупю.
Ситим не будеш, хоча й не вмреш.
Порція хліба, порція супу,
Навіть повітря порція теж.
На все є норми. На все є міри.
Багато? Мало? Не в тому суть.
Порція честі, порція віри
І правда порціями, як суп.
Порційні бази патріотизму
Та нормативи прав і свобод
Любити порціями вітчизну
І знати з дозволу — свій народ.

Повінню квітів буйно-махровою,
Неба тендітно-пастельною грою,
Лагідним пензлем, червоною кров'ю
малює природа.

Гімнами гроз урочисто-розкутими,
Леготами втаємничено-мудрими,
Шепотом зела, весняними нуртами
співає природа.

Диво-містерія у природі!
Зливи кольорів, каскади мелодій —
Велич неосяйненна... Годі!
Я хочу хліба!

Українська література в світових енциклопедіях, словниках та довідниках (I)

Ігор Качуровський

Кожен український літературознавець, письменник чи просто любитель літератури на еміграції рано чи пізно спіткається з konieczністю користатися чужинецькими джерелами — енциклопедіями, словниками, довідниками. Не без здивування й огірчення він довідається, що більшість цих джерел або взагалі не подає жодних матеріалів про українське письменство (як, наприклад, *Chambers's Encyclopaedia*, 1950, видання чи словник Джона Вейкмана *World Authors*, виданий у Нью-Йорку 1975), або ж дає матеріали неповні й викривлені. Так, резюмуючи дані з різних джерел про Лесю Українку, прочитаємо, що вона — "замріяна галичанка" і "прозаїк тридцятих років", а справжнє її ім'я "Ольга Косач-Ворона".

Серед щасливих винятків, себто словників та енциклопедій, котрі розглядають нашу літературу по-фаховому й без упередження, як рівну серед рівних, може назвати італійську енциклопедію Бомпіані (*Bompiani*): сорок позицій, що стосуються української літератури, у синхронній таблиці світового письменства, низка статей про найвизначніші твори нашої літератури та про їхніх авторів, однак, немає загальної статті про українську літературу; а також американську *Енциклопедію поезії і поетики* (*Encyclopedia of Poetry and Poetics*, Princeton University, 1965) та віденський тритомовий словник *Die Weltliteratur* (Світова література).

Працюючи над чужинецькими джерелами, ми прийшли до висновку, що час би вже всі розкидані різномовні матеріали зібрати до купи, перекласти на українську мову (бож ледве чи знайдеться багато читачів, котрі б могли користуватися усіма ними одночасно) і звернути увагу бодай на головніші помилки та недогляди — або й тенденційні спотворення. У процесі праці з'ясувалося, що джерела такою важливою європейською мовою, як іспанська, залишаються поза рамками нашого дослідження: барселонська енциклопедія збуває українську літературу одним реченням, а енциклопедії американських іспаномовних країн для нас не приступні — та ледве чи вони й містять якісь конкретні дані про українську літературу...

Наш огляд почнемо з всесвітньовідомої *Британської енциклопедії* (*Encyclopaedia Britannica*, вид. 1962), яка містить (том

22, стор. 769-770) статтю, підписану ініціалами "Е. М." — що, як стало відоме після виходу енциклопедії, означає — Євген Маланюк:

"Літературна мова, так звана церковно-слов'янська, прийшла до Києва з Візантії разом із християнством (998). Перші оригінальні твори були: *Хроніка* * Нестора та гагіографія й проповіді Київської лаври. Серед визначних пізніших творів були: *Слово о законі і благодаті* митрополита Іларіона (11 сторіччя), *Хождєніє* ігумена Данила та *Поучєніє дітям* Володимира Мономаха (12 ст.) і *Слово о полку Ігорєві* див. "Російська література, Київський період"). Пограбування Києва (1169) Андреем, князем Суздалі, та монгольська інвазія (1240) спричинилися до перенесення культурної діяльності до Волині й Галичини. Барвіста *Галицько-Волинська хроніка* (1205-92) є пам'яткою цього періоду.

"Запізнений вплив Ренесансу й Реформації Західньої Європи стимулювали культурне оновлення на Україні, з новими перекладами Євангелія, створенням перших університетських закладів (колегіяльне видання *Біблії* в Острозі, 1581) і масою релігійних полемік. Іван Вишенський (помер 1625) був видатним полемістом тих часів. Виникли поетичні пісні та усні історичні думи. Нова козацька шляхта відновила культуру в Києві, де митрополит Петро Могила (1596-1647) заснував 1633 року свою Академію. Літературний період барокко розгорнувся там, процвітаючи переважно у 18 сторіччі. Видатними письменниками були: поет, драматург і автор монументальних *Житій святих* Дмитро Туптало (1651-1709), майстер інтерлюдій М. Довгалевський, епіграміст І. Величковський (помер 1726) та поет і філософ Григорій Сковорода (1722-94). Літературна мова, пов'язана з традиційним церковним стилем, зверталася в ті часи дедалі частіше до народної.

"Клясична література не могла розвиватися тоді з політичних причин. Теофан Прокопович (1681-1736), драматург і теоретик літератури, став політичним філософом царя Петра І. Іван Котляревський (1769-1838) у своїх комедіях і травєстованій *Енеїді* Вергілія вживав виключно народної мови.

"Харківський університет (1805) став центром романтизму. Етнографічні публікації М. Цертелева (1819) та М. Максимовича (1827-49) й перша спроба науково інтерпретувати українську історію (Д. Бантиш-Каменський) плюс зацікавлення історією й фолкльором (як у творах І. Срезневського) дали поштовх для романтичної поезії: Л. Боровиковський (1806-89), А. Метлинський (1814-70) і Микола Костомаров (1817-85) і в Західній Україні —

*Усі назви дано в англ. перекладі.

Микола Устиянович (1811-85). Аж потрібно було генія Тараса Шевченка (1814-61), щоб вдихнути новий національний дух до романтизму і всієї української літератури. Пантелеймон Куліш (1819-97), перекладач *Біблії* й Шекспіра, поет, автор історичних романів і есеїст, збагатив і розвинув її. Марко Вовчок (1834-1907), прозаїк, та І. Карпенко-Карий (1845-1907), драматург, завершили період романтизму і започаткували період модерного реалізму. Модерна українська література спочатку була очолювана Іваном Франком (1856-1916), великим письменником, та видатною поетесою й драматургом Лесею Українкою (1871-1913). Майстрами імпресіоністичної прози були Михайло Коцюбинський (1864-1913) та Василь Стефаник (1871-1936). У галузі чистої лірики найкраще було написано О. Олесем (1878-1944). Перша світова війна, потім падіння царизму та боротьба України проти Радянської Росії (1918-22) надали літературі дальшого імпульсу. Павло Тичина (1891) був новим типом лірика. Базована на київській традиції, з'явилася поетична школа неоклясицизму, відновивши старовину та парнасим; її очолювали ерудит Микола Зеров (народ. 1890, засланий 1933) та Максим Рильський (1895), найвизначніший поет того періоду. Майстрами модерного роману були Валеріян Підмогильний (народ. 1901, засланий 1934) та Юрій Яновський (1902-54); майстром драми був Микола Куліш (народ. 1902, засланий 1934).

"Радянські урядові чинники почали гнобити українську літературу 1923 року, а 1929-30 проведено масову ліквідацію письменників та вилучення з обігу їхніх творів. Новеліст і автор памфлетів Микола Хвильовий (1893-1933) докладав з 1925 року героїчних зусиль, щоб припинити цю діяльність, проваджену в ім'я комунізму, та щоб організувати опозицію, але вкінці поповнив самогубство.

"Наслідком цього література могла розвиватися вільно лише на Заході (Львів і Прага). Видатні письменники за межами Радянської України були: М. Черемшина (1874-1927), Ольга Кобилянська (1865-1942) та автор історичних романів Катерина Гриневич (1875-1947); лірики: Юрій Дараган (1894-1926), Олег Ольжич (1909-44), Юрій Липа (1900-44), Юрій Клен (1891-1947) та інші; та критик-есеїст Дмитро Донцов (1883-).

"Дивись також: Російська література."

Далі йде бібліографія.

Стаття не викликала особливого захоплення серед культурних кіл українців за кордоном. Дивувало твердження, що церковно-слов'янська мова прийшла до нас із Візантії, неясно було, на якій київській традиції базувалися неоклясики... Але все це можна було віднести на рахунок англійського перекладача,

який, можливо, дав неточний переклад. Гірше було з деякими датами. Так, наприклад, Ольга Кобилянська народилася не 1865, а два роки раніше, Миколу Зерова заарештовано не 1933 року, а два роки пізніше. Сумнівне датування *Галицько-Волинського літопису*. Петро Могила перетворив братську школу на колегію; академією вона стала пізніше...

Твердження, що радянські урядові чинники почали масово переслідувати українську літературу 1923 року, ні на чому не базоване: чейже Г. Чупринку розстріляно 1921.

А вже впрост обурливими здалося нам те, що замість Гребінки і Квітки автор дав лише збирачів фолкльору, що зникла в безвість "руська трійця", що немає ні півслова про М. Драгоманова, (який зробив для нашої літератури аж ніяк не менше, ніж Д. Донцов), що не згадано Володимира Винниченка, а замість них дано низку другорядних авторів, таких, як Катерина Гриневич, Юрій Дараган, Юрій Липа...

Щойно згодом, ознайомившись із дивоглядами інших енциклопедій, ми мали нагоду переконатися, що стаття Євгена Маланюка належить іще до відносно кращих. Насамперед, загальну схему розвитку нашої літератури схоплено більш-менш правильно. Крім того, автор дає *українське* написання імен, а це ми зустрінемо далеко не в кожній енциклопедії. Переважає, хоч і як це сумно, написання *російське*.

А тепер для порівняння дамо — в якомога точнішому перекладі, з дотриманням усіх особливостей написання імен і назв — статтю з тридцятитомової так званої *Нової Британської енциклопедії* (*The New Encyclopaedia Britannica*), укладеної на зовсім інших засадах. У 18 томі, у великій статті "Українська Радянська Соціалістична Республіка", на сторінці 839, читаємо:

"Література. Україна має багату й високо розвинену літературу з великою спадщиною. Українська література походить од таких видатних джерел, як давня російська хроніка *Повесті врененних лет* (енциклопедичний малюнок життя східних слов'ян у 9-12 сторіччях), всевітнєвідоме *Слове о полку Ігореве* та інші писемні й усні поеми того періоду, коли Київська Русь була історичною колискою тісно пов'язаних російського, українського та білоруського народів. Друкарство було принесене на Україну московським дяком Іваном Фйодоровим, який заснував першу українську друкарню у 16 сторіччі і який став видавати російські та українські книжки. Українська література розвинулася лише після зформування української нації у 14-15 сторіччях. Між першими чисто українськими літературними творами є полемічні писання Івана Вішенського (помер 1625), і, як у драмі, народна мова стала домінуючою літературною мовою на-

прикінці 18 сторіччя. Період реалізму відбитий у працях видатних прозаїків і драматургів 19 сторіччя, [таких як] Ніколай Гоголь (*Мертві душі*, * *Міргород*, *Тарас Бульба*) та Гріцко Основ'яненко (*Маруся* і *Сердешна Оксана*).

"Другий фундатор модерної української літератури був Тарас Шевченко, геніяльний поет 19 сторіччя, а також і прозаїк, драматург, мислитель, маляр, революційний демократ і борець проти соціального й національного гноблення. Наступна фаза розвитку української літератури пов'язана з Іваном Франком (помер 1916), який підніс критичний реалізм до вищого рівня, описуючи життя та боротьбу робітників у своїх *Боа Констріктор* та *Борислав смейотся*. Найбільш знаними письменниками початку 20 сторіччя були Леся Українка, авторка віршів і драматичних поем і діалогів, та Міхаїл Коцюбинський, майстер реалістичної прози й поезії.

"Революція була герольдом нової ери в українській літературі, з постановням нових естетичних вартостей і Соціалістичного Реалізму. Поети революції, колективізму й гуманізму були очолювані такими людьми, як Павло Тичина й Еллан-Блакитний, в той час, коли соціальний роман був розвинений такими авторами, як Андрей Головка, Петро Панченко і Юрій Яновський наприкінці 20-их років. Характерна риса літератури 20-их і 30-их років була: поширення тематичного обсягу, представлення проблем у зв'язку з революційною перебудовою життя й розвиток усіх літературних жанрів — від епічної поезії та наукової фантастики до літератури, призначеної для молоді. Літературні тенденції від 30-их до 60-их років віддзеркалені у творах Александра Корнейчука, Ванди Василівської (Vasilevskaia), Натана Рибака, Максима Рильського та багатьох інших.

"Література після другої світової війни характеризується патріотичними, антивоєнними й гуманними почуттями. Письменники, як Александр Гончар та Міхаїл Стельмах, створили у своїх романах широку картину національного життя. Українська література здобула собі місце у світовій культурі, як здобули багато з її поетів і письменників".

Відразу впадає в око, що це переклад із російської мови і писав це не вчений літературознавець, а політичний пропагандист, аж ніяк не обізнаний із розвитком нашого письменства (інакше не приписував би нам Гоголя й Ванду Василівську й не вважав би Коцюбинського "майстром реалістичної поезії").

Літературу Київської Русі названо "російською", хоч європейськими мовами вона переважно зветься *рутенською*.

* Назву дано в англ. перекладі.

Вражає непослідовність щодо написання імен та назв: деякі з них подано в українському звучанні та відповідній транскрипції (як от Павло Тичина, Петро Панченко, або *Сердешна Оксана*), але більшість написано чи названо по-російському або суржиком: *Повесті временних лет*, *Слове* (так написано!) *о полку Ігореве*, "Вішенский", "Ніколай Гоголь", "Гріцко", *Міргород*, *Борислав смейотся*, "Коцюбінский", "Еллан Блакитний", "Андрей Головка", "Александр Корнейчук", "Максім Рильський", "Александр Гончар", "Міхаїл Стельмах". Така сама непослідовність у поданні літературних псевдонімів та справжніх імен письменників: Основ'яненко, Леся Українка, Еллан-Блакитний — псевдоніми, яких автор статті не розкриває, але поруч іде Петро Панч, уже не під псевдонімом, а під власним іменем — Панченко...

Кожен неупереджений читач помітить пропагандність і крайню політичну тенденційність цієї статті: науково-інформативний характер — та й то з певною корективою — можна визнати лише за одним реченням: "Характерна риса літератури 20-их і 30-их років була: поширення тематичного обсягу, представлення проблем у зв'язку з революційною перебудовою життя й розвиток усіх літературних жанрів — від епічної поезії та наукової фантастики до літератури, призначеної для молоді". А коректива до цього приходить така: "поширення тематичного обсягу" та "розвиток усіх жанрів" — стосується лише двадцятих років, а тридцятим, навпаки, притаманне звуження тематики, обмеженої "революційною перебудовою життя", а також гальмування розвитку жанрового багатства — шляхом прямого фізичного винищення найкращих письменників.

Ми нарікали на Маланюка, що той, у своїй енциклопедичній статті, оминув Володимира Винниченка. А тут уже не самого Винниченка бракує, тут узагалі майже нічого не залишилося від українського письменства. З літератури Київської доби не згадано апокрифів, гомілетики, гагіографії й патристики. Немає ні *Поученія* Володимира Мономаха, ні *Галицько-Волинського літопису*. Анекдотично звучить твердження, що російський дяк Іван Федоров (Фйодоров) "став видавати російські та українські книжки" (до речі, сто років після Швайпольта Фіоля). А були це насамперед — писані церковно-слов'янською мовою в руській редакції — *Псалтур*, *Євангеліє*, друге видання *Апостола* та славна острозька *Біблія*.

Немає в *Новій Британській енциклопедії* з нашої літератури часів Гетьманщини та козацьких воєн ні козацьких літописів, ні Данила Туптала, (він же святий Дмитро Ростовський), ні Теофана (чи Феофана) Прокоповича, ні Георгія Кониського, немає навіть Григорія Сковороди!

Нову українську літературу *Енциклопедія* починає анонімно

кінцем 18 сторіччя, а такого імени, як Іван Котляревський, у статті не знайдемо.

З нашого письменства минулого сторіччя залишено тільки двох найбільших: Шевченка і Франка, що до них долучено "Гріцка" Основ'яненка та "Ніколая Гоголя". Микола Гоголь, безперечно, один із найбільших майстрів бароккової прози, геніальний містик, батько сюрреалізму в європейській літературі. Але — це знає, вже не кажу вчений енциклопедист, а кожен школяр: творчість його належить — як це не прикро! — не до української літератури, а до російської (а Ванди Василевської, яку теж віддано українцям, до польської). Немає натомість "руської трійці", Панька Куліша й цілої низки авторів, що відіграли важливу роль в історичному розвитку нашого письменства.

Та найгірше повелося українській літературі 20 віку. Не бачимо там Володимира Винниченка, Олеса, Стефаніка.

А з тих, що увійшли до літератури за радянських часів, не знайдемо найбільших і найвидатніших: Миколи Зерова, Євгена Плужника, Миколи Хвильового, Валер'яна Підмогильного, Володимира Свідзінського, Павла Филиповича, Михайла Драй-Хмари, Миколи Куліша (не кажу вже про Олексу Слісаренка, Грицька Косинку, Володимира Сосюру; Дмитра Фальківського, Остапа Вишню, Івана Кочергу, Олексу Влизька, Миколу Бажана, Антоненка-Давидовича...). Замість них потрапив до енциклопедичної статті Еплан-Блакитний, організатор Гарту і партійний діяч, що помер раніше, ніж став визначним письменником.

З-поміж тих, чий початок — або розквіт — творчості припадає на повоєнні роки, забуто Олександра Довженка, Леоніда Первомайського, Григорія Тютюнника, Василя Симоненка, Ліну Костенко...

А що *Нова Британська енциклопедія* дає не українську літературу як таку, а лише "літературу Радянської України", то поза межами статті, так би мовити, автоматично, залишилася і вся наша література з Галичини, Волині та Буковини (Михайло Рудницький, Осип Турянський, Богдан Кравців, Улас Самчук, Ольга Кобилянська), і література української еміграції, себто Юрій Клен, Олег Ольжич, Олена Теліга, Михайло Орест, Євген Маланюк, Іван Багряний...

Та що найподивугідніше — це перелік стилів української літератури. Згідно з статтею, їх було три: реалізм, критичний реалізм та Соціалістичний Реалізм (з великої літери!). Невідомо, де поділося наше барокко ("козацьке барокко", що мало свій вияв не лише в архітектурі, а й у поезії, і відбилася в творчості багатьох пізніших авторів, зокрема Котляревського), і де запропав романтизм, який дав живий поштовх для розвитку нашого

письменства в першій половині минулого сторіччя. Не знати, що сталося з імпресіонізмом — адже він мав також яскравих представників, як Стефаник і Коцюбинський — у прозі, Плужник і Тичина — в поезії. Невідомо, куди зник парнасизм, більше знайий під іменем "київського неоклясицизму". І що сталося з нашим символізмом, футуризмом, імажинізмом та експресіонізмом...

Нічого цього, виходить, не було, а існував лише сам реалізм у трьох іпостасях: звичайний, критичний та соціалістичний...

І ще один момент, на якому варто зупинитися: український народ, побіч із писемною літературою, має досить багатий фолкльор, у якому витворився своєрідний — нам лише притаманний жанр — дума. Мені здається, що замість порожніх загальників, — на зразок "українська література здобула собі місце в світовій культурі, як здобули багато з її поетів і письменників", — ліпше було б бодай згадати про існування дум. А щодо "поетів і письменників", які "здобули собі місце в світовій культурі", то їхні імена автор статті волів чомусь промовчати. Назвімо їх замість нього: свого часу великий успіх у європейського глядача мала п'єса Винниченка *Брехня*. У 50-их роках масовим накладом вийшов англійський переклад пригодницької повісти Івана Багряного *Тигрлови*. Потім побачили світ також німецький і голландський переклади цієї повісти. Останнім часом німецькою мовою перекладено твори Олеса Бердника, англійською твори Підмогильного, кількома мовами *Більмо* Михайла Осадчого...

А тепер я хочу ознайомити наших читачів із матеріалами про українську літературу в енциклопедичних словниках Лярусса (*Larousse*). Поняття *Енциклопедія Лярусса* охоплює цілу низку різних видань словників та енциклопедій, головне франкомовних. Але існують також еспаномовні, наприклад, призначені спеціально для країн Латинської Америки словники цієї марки. У моєї приватній бібліотеці є еспаномовний одностомовик Лярусса, де, між іншим, я вчитав:

"Кура — річка на Кавказі. Курськ — місто на березі Кури..."

Після такого вступу, я думаю, нікого уже не здивують ті недоглядності щодо української літератури, що їх знайдемо в енциклопедіях Лярусса.

Ми розглянемо тут два такі словники: *Лярусс 20 сторіччя* в 6 томах-фоліантах (1933) і тритомовий словник Лярусса видання 1966 року (*Larousse du XXe siècle* та *Larousse, trois volumes*).

В енциклопедії *Лярусс 20 сторіччя* читаємо:

"Українська літературна мова зформувалася в сторіччях 16 та 17 і була представлена хроніками міст, драматичними інтермедіями, епічними піснями або *думами*, полемічними писаннями тощо. Її розвиток був затриманий на Західній Україні завдяки

переможній конкуренції польської мови — органу культурної кляси — і на Східній Україні через заборони з боку московитів.

"Треба чекати аж до кінця 18 сторіччя, поки народилися літературні твори, що мають певний інтерес. Твори поета Котляревського (1769-1809), сатирика Артемовського-Гулака (1790-1866) та прозаїка Григорія Квітки (1778-1843) позначають пробудження національної свідомости. Великоросійську мову, однак, воліють деякі письменники чи вчені, такі, як Богданович, Капніст та насамперед славетний Гоголь. Великий історик Костомаров (1817-1875) вживає свою рідну мову лише в своїх поетичних і драматичних творах. Шевченко (1814-1861), національний поет, був той, хто остаточно поставив українську мову на рівень великої літературної мови. Згодом поставало щораз більше творів усіх жанрів, насамперед — у поезії. Можна назвати імена прозаїків: А. Стороженка, Я. Щоголева, І. Левицького, М. Вовчка, поета і популяризуючого вченого Пантелеймона Куліша, публіциста і критика Михайла Драгоманова, драматургів М. Кроповницького і Карпенка Карого, Ольги Косач, що писала під псевдонімом 'Леся Українка' драматичні й ліричні твори, галицького поета Івана Франка (помер 1916), прозаїків М. Павлика (помер 1915) та В. Винниченка (народ. 1880), історика М. Грушевського тощо".

Звернімо увагу на такі помилки й недоліки:

Непослідовність у транскрипції фрикативного "г": Богданович, але — Драгоманов (очевидно, під російським впливом).

Помилки в датах: Котляревський помер 1838 року, а не 1809, як подає енциклопедія.

Неправильне написання імен: має бути Кроповницький, а не Кроповницький.

Невірне визначення жанру письменника: поета Якова Щоголева зараховано чомусь до прозаїків. Та найгірше випало Лесі Українці, яку автор нотатки сплутав з її матір'ю.

Щождо наших літераторів 20-их років, то про них взагалі немає жодної згадки. Може, така згадка буде принаймні в енциклопедичному словникові Лярусса пізніших видань? Відкріймо тритомовий словник, виданий 1966 року, і прочитаємо (стор. 933):

"Під час пізнього Середньовіччя, коли Київ був столицею Росії, Україна породила багато творів світських (народні легенди, епічні цикли) і релігійних, які належать до спільної спадщини з російською літературою. З того часу, як монголи взяли Київ (1240), культурний розвиток України має тенденцію відокремитися від культурного розвитку Росії.

"У 16-17 сторіччях формується українська мова (хроніки, драматичні інтермедії, сатиричні писання), з якою конкурує польська, що нею розмовляє культурне суспільство Західної

України. У Східній Україні указ Петра Великого (1720) забороняє публікацію творів українською мовою, за винятком релігійних книжок.

"18 сторіччя бачить літературне відродження з поетом Котляревським (1769-1838), прозаїком Квіткою (1778-1843) та байкарем Гулаком-Артемовським (1790-1865). Поет Шевченко (1814-1861) поставив остаточно українську мову серед літературних мов. П. Куліш (1819-1897) реформує орфографію. М. Драгоманов (1841-1895) засновує український журнал. Найбільш оригінальні твори в поетів Я. Щоголева (1824-1898), І. Франка (1856-1916), Лесі Українки (1871-1913) та прозаїка Коцюбинського (1864-1913). Сьогодні соціалістичні ідеї формують переважно теми для надхнення; так є в поета Тичини (народ. 1891) та драматурга Корнейчука (народився 1905)".

Не знати, що ліпше, мати такі відомості про українську літературу — чи взагалі не мати жодних... Правда, тут виправлено деякі помилки *Лярусса 20 сторіччя*: Щоголева повернено з прозаїків у поети, залишено в спокої справжнє ім'я Лесі Українки. Але замість сподіваного матеріялу про наше письменство від 20-их років і далі — маємо лише вірнопідданих Тичину й Корнійчука (до речі, російське написання цього імені — "Корнейчук" — найкраще свідчить про джерело інформації, з якого черпала енциклопедія). Натомість викреслено небажаних з погляду радянських чинників Винниченка й Грушевського ...

Тепер прочитаємо, що каже про українську літературу енциклопедія Колумбійського університету (*The Columbia Encyclopaedia*). Ми взяли статтю з видання 1963 року. Ті самі дані повторює видання 1975 року, при чому повторює з невеличкими, але болюче-дошкульними скороченнями, спричиненими, як легко переконатися, порівнюючи відповідні сторінки обох видань, потребою вмістити рисунок укелеле (гавайської гітари)...

"Українська література. Київські церковно-слов'янські тексти 11 сторіччя та західньоукраїнські тексти 13 ст. виявляються за мовною ознакою — українськими; так само українські мовні риси преобладають у Галицько-Волинській хроніці 13 ст. та в багатьох писемних пам'ятках 14 — 16 сторіч. Велика кількісно українська усна література досягла своєї вершини у 16 ст. (у формі козацьких епічних пісень — дум. Першими книжками, друкованими українською мовою, були переклади з Євангелія (16 ст.). Перші книжки були переважно релігійні, проте 1596 року вийшла одна *Граматика*, а 1727 один словник. Українське культурне життя 17 віку мало своїм центром Київську академію, створену 1633 року. Видатним філософом 18 віку був Григорій Сковорода. Провідною постаттю у відродженні української літератури

початку 19 сторіччя був Іван Котляревський (1769-1838), чия трагедія *Енеїда* та оперета *Наталка Полтавка* є визначними творами української класичної літератури. Класицизм преодолів також у творах прозаїка Григорія Квітки (1778-1843) та в п'єсах Василя Гоголя (помер 1825). Зацікавлення фолкльором та етнографією виявлене у творах Левка Боровиковського (1806-89) та Амбросія Метлинського (1814-70), поетів школи Харківських романтиків. Зі створенням у 1830-их роках університету в Києві столиця стала знову культурним центром України. Провідним вченим того періоду був історик Микола Костомаров (1817-85). Великою постаттю українського романтизму був Тарас Шевченко; романтизм преодолів також у драматичних творах Михайла Старицького (1840-1904), Марка Кропивницького (1840-1910) та Івана Тобілевича (1845-1907). Реалізм у прозі знайшов вияв у творах Бориса Грінченка (1863-1910) та Івана Нечуя-Левицького (1838-1918) і в натуралістичних оповіданнях Марка Вовчка (псевдонім Марії Маркович, 1834-1907). Модерна українська література репрезентована видатною постаттю Івана Франка та обдарованою поетесою Лесею Українкою. Майстрами імпресіоністичної прози були Михайло Коцюбинський (1864-1913) та Василь Стефаник (1871-1936). Видатними письменниками початку 20 ст. були: прозаїк Ольга Кобилянська (1868-1942) та прозаїк і політичний письменник Владімір Винніченко. Багато українських письменників забито або депортовано радянським режимом у тридцятих роках: серед них — талановитий драматург Микола Куліш (1892-1934), великий гуморист Остап Вишня (народ. 1889) та теоретик неокласицизму Микола Зеров (народ. 1890). Один з провідних письменників пролетарської доби Микола Хвильовий (1893-1933) висунув ідею реорієнтації української літератури в напрямку Заходу: він скінчив самогубством. Визначні письменники, що пережили чистки тридцятих років, це майстер особистої лірики Максим Рильський (1895 -), талановитий поет-неоромантик Микола Бажан (1898-), ліричний поет Павло Тичина (1891-) та драматург Александр Корнейчук (1905-). Знаними прозаїками є Олесь Гончар (1918-) та Михайло Стельмах (1912-)".

Далі йде бібліографія.

На честь автора (чи, правдоподібно, авторів) статті слід зазначити, що до статті увійшли лише імена письменників, котрі відіграли певну роль у розвитку нашої літератури або ж здобули в ній помітну позицію. Як виняток можу назвати лише Василя Гоголя. У статті приємно вражають фаховість і об'єктивність. А що багатьох видатних наших літераторів тут бракує, то це можна пояснити коротким розміром статті, яка, очевидно, мала обмежуватися визначеною кількістю рядків. Що не має жодного

виправдання — це типова для більшості закордонних видань плутанина українського написання з російським. Маємо, з одного боку: Ольга Кобилянська, Павло Тичина, а з другого — Гоголь, Владімір Вінніченко, Александр Корнейчук... Дискусійним здається мені стилевий поділ нашої літератури: сентиментальні повісті Квітки потрапили до "клясицизму", а етнографічно-побутова драма минулого сторіччя — до "романтизму"...

Та, не зважаючи на ці дрібні недоліки, такі статті, як щойно наведена з *Колумбійської енциклопедії*, можна лише вітати. На жаль, прикре враження виникає, коли порівняти із цим виданням — найновіше (1975). Там, як я вже згадав, зроблено деякі скорочення: "талановиті" драматург Микола Куліш і поет-неоромантик Микола Бажан стали просто драматургом і поетом, "великий" гуморист Остап Вишня зробився просто гумористом. Зникла також згадка про самогубство Хвильового. Крім того, випущено цілу низку дат, що знижує інформативну вартість статті.*

(Докінчення в наступному числі)

* Дати народження й смерті Франка, Шевченка, Л. Українки, Винниченка не фігурують тому, що їм присвячені окремі гасла. Дата народження М. Бажана — помилкова: не 1898, а 1904.

ВІД САХАРОВА ДО САМОЛВІНИХ (I)

Анатомія сучасного російського "вільнодумства"
у зв'язку з національним питанням

Марк Перех

Одне з дивних явищ у сучасному Радянському Союзі — Самвидав. Це років п'ятнадцять тому трудно було б уявити, що по великих містах цієї найбільшої країни світу буде ширитися безцензурна література, включаючи переклади багатьох книжок, виданих на Заході і, що набагато важливіше, оригінальні твори різноманітних жанрів, в яких висловлюються погляди, які часто не мають нічого спільного з офіційною пропагандою й ідеологією.

Як замислитися, чому Самвидав не виник раніше, то здається очевидним, що передумовою появи цієї машинописної літератури, яка передається з рук до рук, мусіло бути перш за все подолання страху. Того всеохопного страху, який, здавалося, навки придушив країну після сталінських кровопускань. Аж ні! Проминуло лише кілька років по смерті найбільшого в історії ката, спадкоємці, якого з багатьох причин не могли дозволити собі продовження тотального терору (а хотілося б!), — й одна по одній почали звільнятися від заціпеніння незалежні душі.

Очевидно, що саме КГБ неспроможне зупинити поширення Самвидаву. Рук не вистачить! Тільки загальний страх — страх перед сусідою, приятелем, співробітниками, страх перед власними дітьми, дружиною й родичами, страх на роботі, страх дома, страх на вулиці, у трамваї й у потязі, у будинку відпочинку і на альпійських виправах — постійний, тотальний страх міг обумовити ту майже абсолютну німоту великої країни, яку видавали за "монолітну єдність" і за "згуртування навколо партії й уряду". Але щойно страх був подоланий — спочатку бодай на децицію, яка порушувала *абсолютність* страху — жадних сексотів і стукачів не може вистачити, щоб позатикати всі щілини, через які просякає незалежне слово. Спочатку анонімний, Самвидав, поширюючися, навч показав брехливість чекістського міту про всюдисутність охранки, яка "знає про злочин ще перед тим, як злочину dokonано". Народжений на основі переборення страху, Самвидав, таким чином, сам стимулював його дальше подолання.

Уперше після довголітнього тотального панування Головліту у

країні почала виникати *громадська думка*. Обговорюються лиха країни і шляхи їх подолання. Хоч і як далекий шлях від розмов до дії, цей шлях обов'язково буде перейдений.

Природним етапом після появи перших висловів громадської думки стало і розмежування авторів Самвидаву, яких єднає лише те, що вони не узгоджують висловлюваних думок з цензурою. А вже самі думки, як і слід було чекати, виявляються найрізноманітнішими.

У цій статті поставлене завдання спробувати розібратися в поглядах різних груп сучасних російських "вільнодумців" лише стосовно одного, але дуже важливого питання — національного.

У Самвидаві і "Тамвидаві" у цьому питанні представлено широкий спектр поглядів — від іраціонально-шовіністичних і навіть одверто нацистських до різних відтінків ліберальних і навіть космополітичних. (При цьому, майже без винятку, "самовизначення" абиякої групи "вільнодумців" у національному питанні *взагалі* супроводиться висловлюванням, найчастіше вельми емоційним, певного ставлення і до окремого випадку національного питання — єврейського, якому іноді надається значення, як здається, такого, що істотно виходить за рамки його дійсної ваги для долі Росії).

■

Почнемо огляд з поглядів видатного лідера сучасної демократичної опозиції в СРСР, лауреата Нобелівської нагороди миру Андрія Дмитровича Сахарова. Сахаров не висловлював розгорнутих заяв стосовно національного питання. Одначе, окремі висловлювання нобелівського лауреата, розкидані в його виступах, дозволяють досить упевнено сконструювати програму Сахарова в національному питанні.

Російська людина і безсумнівний патріот своєї країни і свого народу, що довів любов до рідної землі не словами, а всім прикладом самовідданого життя, Сахаров у той же час повнотою чужий усяким виявам шовінізму, ксенофобії, національного самозвеличення. Доля кримських татарів, вигнаних московськими правителями з рідної землі, чи євреїв, що прагнуть репатріюватися до Ізраїлю, хвилює його сумління, що не знає компромісів, так само, як доля заарештованих російських демократів чи християн-баптистів, переслідуваних за віру. Коли вияв російського націоналізму набирає в інтерпретації якогонебудь діяча шовіністичного зафарблення, Сахаров м'яко, але недвозначно засуджує його, як кажуть, не зважаючи на особи. Сахаров відкидає право Росії силоміць тримати так звані "національні республіки". Він беззастережно виступає за надання всім націо-

нальним групам можливості самостійно вирішувати свою національну долю і не намагається прикрасити обличчя ні колишньої російської, ні сучасної радянської імперії.

Співставлення висловлювань Сахарова з конкретних питань національних переслідувань в СРСР і з національного питання взагалі дозволяють зробити висновок, що його погляди в цьому питанні дуже близькі до системи уявлень, зформульованої в документі, датованому 1969 роком і відомому під назвою *Програма демократичного руху Радянського Союзу*. Під документом стоїть підпис: "Демократи Росії, України, Прибалтики". Дійсні автори (чи автор) цього документу не відомі. А що названий документ висловлює уявлення якоїсь частини російського "вільнодумства" і особливо враховуючи, що система поглядів з національного питання, висловлена в *Програмі*, виявляється близькою до програми Сахарова, розглянемо *Програму демократів* докладніше.*

У *Програмі* зокрема говориться: "Радянський Союз є насильницьке об'єднання народів навколо великоруського національного ядра". Виникнення сучасної багатонаціональної країни автори *Програми* пояснюють п'ятсотлітньою експансією Москви (починаючи з 15 віку). До числа колоній *Програма* зараховує Поволжя, Україну, Прибалтику, Білорусію, Урал, Сибір, Далекий Схід, Середню Азію, Камчатку, Крим, Кавказ, Закавказзя, Басарабію і т. д. Згідно з *Програмою*, в 1917-18 роках народи Середньої Азії, Закавказзя, Прибалтики, України і т. д. однозначно виявили своє небажання належати до складу імперії. Тим часом, як Польщі, Прибалтиці, Фінляндії вдалося відстояти здобуту незалежність, інші колонії, після воєнних перемог військ, насланих Москвою, знову підпали під її колоніальну владу. Далі, як говориться в *Програмі*, Росія, під владою комуністів, продовжує традиційну експансію, але тепер прикриваючися демагогічними гаслами світової революції, інтернаціоналізму і пролетарської солідарності. Врешті-решт були знову захоплені частина Фінляндії, Басарабія, Прибалтика. Після другої світової війни були приєднані частини земель Польщі, Курили, Сахалін, Східня Пруссія й установлений диктат Москви над низкою східно-європейських країн, хоч останні й не були формально включені до складу імперії. Під цю пору, вказує *Програма*, так звані "союзні республіки" не мають ніякої самостійності і ними керують з Москви. *Програма* пропонує "усунення несправедливостей

* Належить підкреслити, що подібність поглядів Сахарова з висловлюваннями *Програми демократів* стосується лише національного питання. В інших аспектах (наприклад, економічних) *Програма демократів* істотно відрізняється від поглядів Сахарова.

минулого і надання всім, насильно зв'язаним народам основних національних свобод і невід'ємних прав". Накреслюється проведення національних референдумів під контролем ООН; націям, які не захочуть виділитися, передбачена культурна й економічна автономія. Таким чином *Програма* по суті декларує ті права народів, які проголошені в документах ООН і в сучасних демократичних країнах вважаються самозрозумілими. Можна думати, що таку *Програму* готові були б прийняти, як основу для встановлення нових взаємин з російським народом представники всіх національних рухів — і українського, й естонського, й вірменського...* У *Програмі* також засуджується шовінізм взагалі й антисемітизм зокрема: "Великодержавним прагненням народи мусять протиставити здоровий гуманістичний націоналізм, що означає: любов до свого народу, до своєї землі, звичаїв, культури, пошану до інших народів, до їх права на вільне незалежне існування, відсутність загарбницьких прагнень, відсутність шовінізму, антисемітизму, людоненависництва". І далі: "... російська прогресивна інтелігенція розуміє і здає собі справу в тому, що без свободи націй не може бути свободи особистості і повної справжньої демократизації суспільства".

У розглянутій програмі є одно виключно вразливе місце: її анонімність. (Ж. Медведєв навіть висловив припущення,** що *Програма* — "фальшивка". Трудно зрозуміти, про яку фальшивку може йти мова, коли мають справу з анонімним документом. Припущення ж, що *Програма* нібито написана на Заході "антирадянськими" організаціями, на що натякає Ж. Медведєв, нагадує наполегливі твердження офіційної радянської пропаганди, що взагалі кожне "інакодумання" — лише наслідок "підривної" діяльності західних розвідок). Думається, що саме в наслідок анонімності *Програма* не стала чимось більшим, ніж шляхетним вигуком, цікавим документом, але не фактором, який формує громадську думку. Красних слів Росія чула більше ніж досить. Потрібен приклад — приклад неустрашимості і жертвовності. Противники *Програми* чудово помітили її Ахіллесову п'яту й

* Автор далі говорить про одне вразливе місце *Програми демократів*: її анонімність. З цим пов'язане й друге вразливе місце, про яке автор, певно, не знав: з уваги на деякі сумнівні тези, зокрема твердження про потребу референдумів, які діячі українського опору категорично відкидають, вважаючи право неросійських народів на державну самостійність незаперечним без жадних референдумів, тому вони дистансувалися від *Програми*, заявивши, що ніхто з діячів українського опору не брав участі в її опрацюванні (див. *Український вісник* ч. 3). — Редакція.

** Ж. Медведєв, "Конец инакомыслия", *Новый журнал*, ч. 112, стор. 197.

ударили саме по ній: у самвидавному журналі *Вече*, про який мова піде далі, дуже прозоро натякнули, що автори *Програми* не росіяни, і, більше того, майже так само прозоро, що вони "сіоністи". Такий натяк сам собою, здавалося б, не компромітує *Програму* — важливе, що в ній написано, а не "расове" походження її укладачів. Але в умовах сучасної Росії такий натяк дуже ефективно послаблює можливість впливу *Програми* на громадську думку.

Програма демократів серед багатьох документів Самвидаву вирізняється послідовно антиімперською позицією.* Якщо погляди Сахарова з національного питання виглядають дуже близькими до *Програми демократів*, то підхід групи, представленої відомим збірником *Из-под глыб*, виявляє ряд відмінностей. Перш за все зупинимося на поглядах другого лавреата Нобелівської нагороди — Олександра Ісайовича Солженіцина.

Розглядаючи погляди Солженіцина в національному питанні, слід розрізнити Солженіцина-письменника і Солженіцина-публіциста. Тим часом, як у публіцистичних творах і висловлюваннях конечно мусить домінувати раціональний, свідомий підхід, і тон таких виступів визначається логікою усвідомленого світосприймання, а значить, й аргументація підпорядкована певній логічній схемі, у художніх творах сильніший іраціональний первень: якщо твір справді *мистецький*, то не в авторовій волі визначати його тональність, зумовлену позасвідомим розподілом симпатій і антипатій автора. Коли публіцист спостерігає в реальній дійсності важливе явище, він цілком свідомо осмислює це явище і висловлює своє ставлення до нього. Але письменник-мистець може, знаючи про явище, підсвідомо ухилитися від його осмислення, якщо таке осмислення загрожує цілісності емоційного світовідчуття автора.

У творчості Солженіцина таке роздвоєння між письменником і публіцистом виявлене дуже помітно.

В оповіданнях, повістях, романах і п'єсах Солженіцина, що з великою мистецькою силою розкривають багато питань сучасного радянського життя (у тому числі й питання, що були табу в творчості багатьох інших письменників), дивним чином майже відсутнє одне з найгостріших питань — національне. Звичайно, в окремих місцях солженіцинських творів є згадки про національне питання. Наприклад, у *Раковому корпусі* мистецьки розкритий один з огидних злочинів Сталіна і його спадкоємців: поголовне переслідування "радянських" німців, жертвами якого ставали виключно за ознакою національного походження, а часто навіть

* Ідеї *Програми* перегукуються з відомим самвидавним твором *Чи проіснує Радянський Союз до 1984 року?* А. Амальрика.

просто з-за прізвища, що звучало по-німецькому. У романі *В колі першому* міститься одне з найяскравіших у "радянській" літературі зображення початку ганебно-знаменитої сталінської антиеврейської "боротьби з космополітами".

Одначе, національне питання у всій його різноманітності не знайшло в творах Солженіцина адекватного відображення. Багато місць у мистецьких творах Солженіцина привертають увагу наче б "приглушенням" національного питання. (Наприклад, у разючій своєю мистецькою силою і правдивістю повісті *Один день Івана Денисовича*, в якій виведені десятки образів в'язнів, згадується також про українців, естонців, латишів, литовців і т. д. Одначе, той факт, наприклад, що саме в період, коли відбувалася дія повісті, двома найбільшими групами в'язнів були саме українські і литовські борці за незалежність їх народів — цей факт якимось змазаний. Число так званих "бандерівців" і литовських партизанів було таке велике в таборах, що на багатьох таборових пунктах росіяни виявлялися "нацменшістю"). Перечитуючи один твір Солженіцина за другим, бачимо, що він знає про національні проблеми, бачить їх, але часто ніби ухиляється від їх мистецького усвідомлення, так що ці проблеми, хоч і відчуються місцями десь за кулісами описуваних подій, але на авансцену оповіді виходять лише в поодиноких, при тому досить окремих ситуаціях.

Я хотів би підкреслити, що зовсім не вважаю Солженіцина *зобов'язаним* наслідувати те чи інше питання (у тому числі питання про "бандерівців" чи литовських партизанів в *Івані Денисовичі*). Тема цієї статті, одначе, зобов'язує констатувати приглушення національного питання у мистецькій творчості письменника.

Зовсім інша справа — публіцистика Солженіцина. У багатьох блискучих документах, що належать перу Солженіцина, національне питання в Радянському Союзі нашого часу заторкнуте найбезпосереднішим чином, і Солженіцин складає недвозначні заяви в цьому питанні. Причини такого роздвоєння між Солженіцином-письменником і Солженіцином-публіцистом — цікавий об'єкт для психологічного дослідження. Я дозволю собі висловити певну гіпотезу в цьому питанні, усвідомлюючи, що коли маєш справу з таким складним явищем, як Солженіцин, кожна гіпотеза про мотиви його поведінки приречена бути неповною. Мені здається, ухиляння, імовірно, підсвідоме, від розкриття національного питання в СРСР в художніх образах емоційно обумовлене в Солженіцина його любов'ю до Росії і болісним переживанням усього поганого, що обтяжує російську свідомість. Солженіцин, імовірно, відчуває, що говорити про національне питання в Росії в його справжньому усвідомленні, не

обмежуючися викриттям сталінських злочинів, це значить у невеликій мірі говорити і про "провину" Росії. А робити це в мистецькій формі для Солженіцина, видимо, занадто боляче. Коли ж доходить черга до публіцистики, то Солженіцин занадто чесний, щоб і тут ухилитися від одного з головних конфліктів, що приховано визначають багато чого з того, що відбувається в Росії.

Аналізуючи публіцистику Солженіцина, де про національне питання говориться на весь голос, доводиться в той же час і тут відзначити деяку двоїстість. З одного боку, у публіцистиці Солженіцина, оскільки вона зачіпає національне питання, є, так би мовити, "декларативна" частина. Коли Солженіцин *формулює* свої погляди в національному питанні, він "іде до кінця" (наприклад, зриваючися претензії на насильницьке збереження імперії).

З другого боку, коли він торкається конкретних питань (наприклад, сучасного становища окремих націй, що входять до складу СРСР, чи майбутнього окремих частин імперії, чи, врешті, взаємин Росії з іншими народами), то часто не реалізує власної, декларованої ним програми.

Розгляньмо сказане докладніше. Національне питання в публіцистиці Солженіцина виразно насвітлене в двох працях: *Лист воякам* і в статті "Каяття і самообмеження як категорії національного життя", уміщеній у збірнику *Из-под глыб*.

У першому з цих документів — *Листі воякам* — у розділі четвертому міститься підрядкова примітка, що має безпосередній стосунок до нашої теми. Солженіцин пише: "Так само не може бути й мови про насильницьке утримання в межах нашої країни якоїнебудь окраїнної нації". Ця декларація перегукується з засадами *Програми демократів*.

У статті "Каяття і самообмеження" Солженіцин піддає національне питання детальному розглядові з філософічно-морального погляду. Головний патос статті — заклик до каяття всіх націй у доконаних ними колективних гріхах. "Містично злютована в спільності вини, нація спрямована і до кінечности спільного каяття". За приклад прояву національного каяття Солженіцин наводить *Каносса-райзе* канцлера Брандта до Освенціму, а потім до Ізраїлю. "Подібні порухи прагнуть побачити сьогодні і від інших націй і країн (від перших — нас!)". Далі Солженіцин відмежовується від вузького націоналізму, від "жорстокішого, холодного погляду", за яким "російський народ — найшляхетніший у світі, його історія, ні старовинна, ні найновіша, не заплямована нічим... з окраїнними республіками немає національних проблем і сьогоднішнє лєнінсько-сталінське вирішення ідеально... приналежність до росіян чи неросіян визначається виключно кров'ю..." І нарешті, Солженіцин іронічно

закінчує: "...все це разом у них називається російська ідея (точно назвати такий напрям — націонал-більшовізм)". На протипагу проповідникам "націонал-більшовізму" Солженіцин вигукує: "А ми розуміємо патріотизм як суцільне і настійне почуття любови до своєї нації з служінням їй не догідливим, не *підтримкою несправедливих її домагань*, а одвертим в цінуванні вад, гріхів і каяття за них".

Яку ж програму висуває Солженіцин? Можливо, найконцентрованіший вираз такої програми міститься в наступних словах: "Як родина, в якій сталося *велике нещастя чи сором*, намагається на якийсь час усамотнитися від усіх і перетравити своє горе в собі, так треба і російському народові: побути в основному наодинці з собою, без сусідів і гостей. Зосередитися на завданнях внутрішніх: на лікуванні душі, на вихованні дітей, на влаштуванні власного дому".

Так образно, надзвичайно яскраво й емоційно пропонує великий письменник плян відродження Росії, у багатьох відношеннях близький духом *Програмі демократів* і такий, що посправжньому показує шлях до розв'язання найгостріших національних конфліктів потворної більшовицької імперії.

У статті "Сахаров і критика *Листа воядям*", опублікованій у другому числі журналу *Континент*, Солженіцин, перераховуючи пункти, в яких наявна згода між ним і Сахаровим, зокрема називає і такий: "...припинення опіки над Східньою Європою; відмова від насильницького тримання національних республік".

Таким чином, у "декларативній" частині публіцистики Солженіцина міститься досить однозначна система поглядів у національному питанні, досить близька до *Програмі демократів*. Ця система поглядів включає в себе визнання недопущенности насильницького збереження імперії, тобто визнання права всіх неросійських народів, що нині входять до складу мітичного "радянського народу", на самостійне національне життя. Ця система поглядів включає в себе також, як найважливіший елемент, свідомість кінечности переходу до "суспільства справедливого, чистого, чесного... лише шляхом каяття..." ("Каяття і самообмеження"). Для такого переходу потрібно, за Солженіцином, "перестати обвинувачувати всіх інших — сусідів і дальших, конкурентів географічних, економічних, ідеологічних, завжди виправдуючи лише себе" (там само).

Уся ця система поглядів, безкорисно-совісна, самозреченно-об'єктивна, та ще й висловлена в дивовижно образній формі, справляє велике враження і викликає глибоку пошану до морального образу безстрашного борця зі злом Солженіцина.

Тим більше образливо, що в "конкретній" частині солже-

ніцинської публіцистики ця система поглядів не завжди знаходить послідовне втілення.

Повернімося до *Листа вождям*. У тій таки підрядковій примітці, де Солженіцин декларує недопустеність насильницького тримання "окраїнних" націй, сказано: "Звичайно, таке перенесення (уваги — М. П.) рано чи пізно повинне довести до того, щоб ми зняли свою опіку з Східньої Європи, з Прибалтики і Закавказзя, можливо, і з частини теперішньої України..."

Отож, взагалі кажучи, тримання "окраїнних" націй, коли вони того не бажають, неприпустиме. Але говорючи конкретно, "рано чи пізно" доведеться дати свободу лише націям, названим у прикладеному переліку... Така суперечність у межах трьох рядків воістину приголомшує. Наприклад, що означає "зняти опіку" з частини України? З якої частини? Чому не з усієї України? Коли не треба "знімати опіки" з якоїсь частини України, пощо робити це з другою її частиною? І хто дав право вирішувати за Україну, з яких частин вона складається? А як бути з Середньою Азією? Знімати з неї "опіку" чи ні? А як бути з народами Кавказу: карачаївцями, чеченцями й іншими? А з кримськими татарами? Сказавши "а", треба все ж говорити й "б". Легко передбачити, що подібні примітки справлять на діячів національних рухів неросійських народів багато сильніше враження, ніж прекрасні декларації, що передують цим приміткам. Для такого сприймання є немало причин. Одна з них — вельми глибоке недовір'я неросійських народів до заяв, що виходять від представників російських національних рухів. Національно думаючи представники неросійських народів, пам'ятаючи про болісний багатовіковий досвід відносин з Росією, не схильні, як правило, проводити тонкі розрізнення між різними групами національно думаючих росіян і часто (хоч, може, часто й помилково) воліють переоцінювати шовіністичні ноти у світогляді російських діячів, скептично сприймаючи запевнення про добре ставлення цих росіян до "окраїнних" народів. Нікому не дано вийти за рамки свого історичного досвіду. Друга причина, з якої "примітка" справляє ефект, що перевищує враження від заяв загального характеру, пов'язана з тим, що саме конкретні деталі дозволяють зрозуміти, який зміст вкладає той чи той діяч у слова про самовизначення, свободу, незалежність і т. д. Те, що реакція неросійських демократів на позицію Солженіцина визначилася головним чином саме з деталей, а не з загальних декларацій, видно вже з численних статей в українських і польських газетах і журналах, що виходять на Заході.

Невідповідність між "декларативною" і "конкретною" частинами у висловлюваннях Солженіцина існує й там, де Солженіцин говорить про "національне каяття".

Письменник приділяє багато місця "каяттю російському", з

гіркою пригадуючи, наприклад, "весь петербурзький період нашої історії — період зовнішньої величі, імперської пиhi", питаючи: "...чи легко буде все чесно згадати — нам, що втратили саме почуття правди?" Але вже в цих частинах статті, присвячених "каяттю російському", чим далі, тим більше різних застережень, на подоби: "Усі перші роки революції хіба не було рис ніби чужоземного нашестя? Коли в продовольчому загоні, що приходив нищити волость, траплялося, майже ніхто не говорив про російському, зате бували і фіни й австрійці? Коли апарат ЧК був насичений лотишами, поляками, євреями, угорцями, китайцями?" Навіть якби це — правда (а це — не вся правда), то який це має стосунок до "каяття російського", про яке почав був говорити письменник?

Суперечить програмі Солженіцина — "перестати винувати всіх інших" — частина тієї ж статті "Каяття і самообмеження", присвячена порахункам з Польщею.* Тут, почавши з "каяття російського", письменник досить швидко переходить до обвинувачень на адресу Польщі. У полемічному захопленні Солженіцин місцями спотворює тут історичні факти. Наведемо лише один приклад. Пригадуючи російсько-польські війни 16 віку, зокрема похід на Русь Стефана Баторія, Солженіцин пам'ятає лише про агресію поляків, лише про прагнення Польщі "завойовувати і гнобити" Росію. Але письменник забуває при цьому, що за часів Баторія (і ще раніше) Росія не лише і не стільки боронилася від польської агресії, скільки сама здійснювала агресивну експансію в напрямі Прибалтики, де Іван Грозний не менш енергійно, ніж Баторій, намагався "завойовувати і гнобити" прибалтів. Так що рахунок гріхів щонайменше рівний...

Але особливо суперечить системі поглядів Солженіцина, висловлених ним у "декларативній" частині, те, як він навітлює радянсько-польський конфлікт 1920 року. Про Польщу сказано, наприклад: "...перша зовнішня дія її — напасти на радянську Росію — напасти енергійно, узяти Київ і мати за мету вийти до Чорного моря". І далі: "...друга зовнішня дія її — незаконне відібрання Вільни з усією областю від слабої Литви". Цілком вірно, що Польща прагнула захопити Київ і захопила Вільну. Але яким чином це стосується до провини Польщі перед *Росією*? Адже Київ Польща одбирала саме у *Росії* лише тому, що невдовзі перед тим більшовицькі війська відібрали Київ у його справжніх господарів — українців — і прилучили до Росії насильством, до того ж з типово

* Під час праці автора над цією статтею вийшла друком праця польського журналіста Ю. Лободовського (газета *Вядомосці* від 6 червня 1975 року), в якій подано докладний критичний розгляд Солженіцинової трактовки польсько-російських відносин.

більшовицькими жорстокостями. Тут доречно було б говорити про кінченість каяття як поляків, так і росіян — перед українцями...

І коли Солженіцин пише: "Хто не винен? Винні всі. Але десь же мусить бути обтятий безкінечний рахунок образ", то, як здається, саме в своїй статті письменник і мусів би дати приклад "обтинання рахунку образ", а не множити цей рахунок, "пригадуючи" Польщі її гріхи, та ще надаючи Росії право говорити від імені українців. (Як наче б Україна — всього лише "Малоросія", що передовірила "старшому братові" опіку над собою, а українці — лише різновид росіян, що відрізняються "оселедцями" і галушками. Звичайно, Солженіцин ніде не висловлював такого погляду на українців, але дивовижна суперечність між декларативною частиною його виступів, що висловлює моральну і логічну систему поглядів, і між його трактуванням ряду конкретних проблем, дозволяє приписати письменникові навіть такий забобон, який, хочемо сподіватися, він насправді відкидає).

У статті "Каяття і самообмеження" міститься ще одна теза, що йде врозрід з декларованою Солженіцином моральною системою. Це теза про "взаємне погашення" провини народів. Так, наприклад, згідно з Солженіцином, "татарське ярмо назавжди ослабило наші можливі провини перед уламками Орди". Як узгодити це з висловлюванням у тій таки статті, що "...десь же мусить бути обтятий безкінечний рахунок образ, уже *не рівняючи їх за давністю, за вагою і за об'ємом жертв*"? Як сполучити це останнє висловлювання з переліченням "великих" і "менших" провин, наприклад, перед естонцями і литовцями, з одного боку, і лотишами — з другого? І як взагалі вся ця "бухгалтерія" каяття сполучна з християнством, відданість якому Солженіцин неодноразово проголошує?

"Віднімання" своєї вини з чужої — та чи є щонебудь таке далеке від Нагорної проповіді Ісуса з Назарету?

У тому ж збірнику *Из-под глыб* національному питанню присвячена стаття славного альгебраїста Ігоря Шафаревича. Стаття ця блискуча за формою і суб'єктивно, імовірно, виходить з шляхетних мотивів. Однак, об'єктивно ця стаття морально непереконлива і нелогічна. Про статтю Шафаревича мені вже доводилося писати докладно.* Головний мотив статті Шафаревича — бажаність не "роз'єднання, а зближення". Шафаревич не вважає можливим утримувати народи імперії в її складі силою. Він лише висловлює надію, що "окраїнні" нації самі вважатимуть шлях "зближення" благом для себе. Аналогічні надії

* Стаття "Чи буде катастрофою для Росії розпад її колоніальної імперії?" Оpubлікована вперше по-українському в журналі *Сучасність* (ч. 12, 1975), пізніше по-російському в журналі *Посев* (ч. 1, 1976).

звучать і в деяких виступах Солженіцина. Саме з себе побажання подібного роду не викликає заперечень, поки воно не містить насильницького накидання "окраїним" народам розв'язання їх проблем. Але твердження Шафаревича, що сучасна "Росія" не являє собою колоніальної держави — гідний співчуття вияв нерозуміння прагнень неросійських народів. Аргументація ж Шафаревича на користь названого твердження, як я спробував показати це вже у згаданій статті в *Сучасності* і *Посеве*, виглядає вкрай непереконливою. У тій таки статті я висловив погляд, що розпад імперії — *конечність перш за все для самого російського народу*, на якому імперія висить важким моральним вантажем, виснажуючи творчі сили власне Росії. Процитую у цьому зв'язку ще раз Солженіцина, який писав у *Листі вождям*: "Уся світова історія показує, що народи, котрі створили імперії, завжди зазнавали духових втрат. *Мета великої імперії і моральне здоров'я народу несполучні*". Позиція ж Шафаревича суперечить цій думці Солженіцина, і тому система поглядів Шафаревича, за безсумнівної шляхетності суб'єктивного "надзавдання" цього автора, являє собою крок назад порівняно з системою поглядів Солженіцина.

Однак, як Солженіцин, так і Шафаревич, не кажучи вже про Сахарова чи авторів *Програми демократів* — усі вони у тій чи іншій формі висловлюють погляди, поперше, гуманістичні і побудовані на визнанні суверенності націй у визначенні власної національної долі, і, подруге, такі, що допускають дискусію стосовно конкретних питань з носіями прагнень неросійських компонентів сучасної імперії. Картина істотно міняється, коли ми знайомимось з системою поглядів групи "вільнодумців", що пристають до так званих "патріотичних" самвидавних журналів, з яких найбільш відоме *Вече*.^{*} Головна постать у цій групі В. Осіпов, засновник і багатолітній редактор *Веча*, під цю пору він перебуває в ув'язненні за обвинуваченням в "антирадянській агітації" за горезвісною статтею Карного кодексу РСФСР.

■

Усього за період 1971-74 вийшло десять чисел безцензурного *Веча*. Журнал виходив відкрито, з зазначенням більшості редакторів й авторів, без псевдонімів, з поданням адреси редакції. Якби вона хотіла, влада могла ліквідувати видання в зародку. Протягом усіх років публікації *Веча* постава до цього журналу влади була подвійна. З одного боку, наприклад, головний

^{*} Інші журнали близького напрямку: *Земля* (перше число за редакцією того ж Осіпова після закриття *Веча*, потім за редакцією В. Родіонова) і *Московский сборник* за редакцією Л. Бородіна.

редактор зазнавав різних репресій. Але, з другого боку, ці репресії відзначалися нечекістською м'якістю, а сам журнал з такими чи такими труднощами, але поширювався, хоч КГБ мало всі можливості не гратися в "свободу друку", а зготувати кожної миті "справу" і запхати до в'язниці авторів і видавців. Врешті-решт так і зроблено. Але те, що чотири роки влада тією чи іншою мірою "терпіла" появу безцензурного видання, вказує, що відділ пропаганди ЦК КПРС мав стосовно *Веча* свої пляни. Видимо, пляни полягали в тому, щоб перетворити *Вече* на квазисамвидавський орган, який насправді висловлює погляди, інспіровані від ЦК. У наслідок "неподатливості" Осіпова, задум ЦК і КГБ провалився, і тоді журнал був ліквідований, а Осіпова запхали до тюрми. Але сам факт виникнення подібних надій і задумів ЦК вказує, що зміст і тон журналу давали якісь підстави для таких плянів.

Наведемо деякі програмові заяви з цього видання. У випуску сьомому журналу вміщено "Відкритий лист Геннадію Шімонову" В. Осіпова, датований 29 квітня 1973 року. Там є такі рядки: "Ми пам'ятаємо, що хоч і як склалася б політична доля Росії, національні інтереси первинні, надсоціальні". У цьому "кредо" Осіпова міститься кілька "підтекстів", кожний з яких розшифрований у тій чи тій мірі в інших його висловлюваннях. Один з підтекстів — льюальність "вечевців" до наявного в країні політичного ладу. Про цю льюальність належить сказати кілька слів. Відоме, що Осіпов і його товариші почали свою громадську діяльність, перебуваючи на "загальнодемократичних" позиціях. При цьому льюальність демократів полягала лише в тому, що вони закликали не до зміни політичного ладу, а до його "уліпшення" — до додержання режимом його ж власних законів. Можна припускати, що льюальність за того періоду була льюальністю головним чином тактичною. В умовах поліційної держави, каральні органи якої звикли кожен вияв незгоди душити в зародку, єдиним шляхом вияву будь-якої політичної і громадської активності був шлях зовнішньої льюальности. Далі Осіпов і його друзі переходять на позиції російського націоналізму і при цьому мотив "льюальности" посилюється в їх виступах. Повторюючи багаторазово твердження про "льюальність", ці "вільнодумці" поступово починають відчувати льюальність уже не як тактичний засіб, а як органічну частину свого світогляду. Це вимагає від них поступової "конкретизації" виявів льюальности, підтримки якихось елементів існуючого політичного "естаблішменту". І Осіпов знаходить ці елементи — перш за все в тих сторонах офіційної ортодоксії, які резонують з його власними націоналістичними емоціями. Так, у випуску п'ятому *Веча* мала бути опублікована передова стаття Осіпова з нагоди 50-ліття СРСР. Стаття не була

опублікована, бо перед самим виходом журналу в світ Осіпова затримала міліція, зроблено обшук і вилучено в нього різні матеріали журналу. Як було повідомлено в журналі: "...ми стримуємося від публікації редакційної статті (передової) "Російське вирішення національного питання (До 50-ліття СРСР)", бо позитивне ставлення редакції до ідеї СРСР і до ленінських принципів національної політики за існуючих обставин, перед обличчям влади, що нас не поважає, може бути зрозуміле неправильно".

Але від того, що, образившись на владу, яка "не поважає", Осіпов "покарав" її вилученням статті, погляди Осіпова, який підтримує "ленінську національну політику", не змінилися. (Цікаво порівняти "непошану" влади до Осіпова за того періоду з її ж ставленням, наприклад, до українських чи єврейських націоналістичних видань, поява яких супроводилася негайними рішучими і вкрай жорстокими репресіями у справді чекістському стилі).

Другий, важливіший підтекст наведеного вище "кредо" Осіпова — примат національного над соціальним. З цього питання у *Вечі* можна знайти багато прикметних висловлювань. У статті "До питання про мету і методи легальної опозиції" Осіпов пише про *Програму демократів Росії, України, Прибалтики*, про яку вже згадувано вище: "Названа програма рясніє грубими антиросійськими вихватками..." Найпильніше вивчення *Програми* не дозволяє встановити в ній будь-яких "антиросійських вихваток". Співставляючи *Програму* з усім, що висловлює Осіпов, доводиться припустити, що під "антиросійськими вихватками" Осіпов насправді розуміє заклики *Програми* надати незалежність неросійським народам, що входять до складу СРСР. Подібний погляд "вечевців" стосовно цього питання висловлений у статті "Боротьба з так званім русофільством, чи Шлях національного самогубства". У цій статті Осіпов полемізує з якимось Яковлевим, казенним радянським "істориком", який опублікував у *Литературной газеті* від 15 листопада 1972 року статтю "Проти антиісторизму". Стаття Яковлева не виходить за рамки звичайного радянського офіційного словоблудства. Осіпов по суті використовує привід — статтю Яковлева, — щоб висловити низку своїх, осіповських, думок стосовно питання про "так зване русофільство". Концепція Осіпова в його статті полягає в повному виправданні всієї історії російського колоніалізму і в наведенні досить грубої "косметики" на непривабливе обличчя гіпертрофованої імперії. При цьому Осіпов не зупиняється перед прямим спотворенням історичних фактів. Згідно з Осіповим, взагалі ніколи не було ніяких завоювань, а всі "окраїнні" народи добровільно і ледве не з захопленням приєднувалися до Росії, бо бачили в Росії вищий тип культури. Роля Росії завжди полягала лише в опції

старшого духово, доброго опікуна над "молодшими" народами, які не мають вищої мети, ніж "доцентровий" потяг до російського "ядра". При цьому Осіпов, видимо, не хоче визнавати, що поняття "центру" й "окраїн" відносні, і що з різних поглядів деякі "окраїнні" народи мають підстави бачити "центр" на своїх землях, а корінну Росію вважати духовою країною. Наведемо деякі висловлювання Осіпова.

"Ні для кого не таємниця, що росіяни були і лишаються фундаментом багатонаціональної держави". І далі: "Уся багатонаціональна громада нашої держави обертається саме навколо російського стрижня, і якщо тепер відцентрові сили, що нарастають, готові розірвати цю громаду, то слід думати в першу чергу про зміцнення самого стрижня" (тобто зміцнювати російський націоналізм).

А ось як відбувалося, за Осіповим, створення імперії:

"Для російської історії характеристичне добровільне приєднання народів до Росії. Досить пригадати приклади України, Грузії, Вірменії, Казахстану, Бурятії. Якщо можна говорити, що російська імперія трималася на багнетах, то лише в тому розумінні, що російські багнети захищали країни від зазіхань жорстоких сусідів. Росія вміла прищепити любов до себе, у цьому був секрет її могутності". І, нарешті: "Якщо країни бачать у центрі зосередження вищої супроти них культури, вищої супроти них моральності, національної терпимости, доброти і щедрости, то вони добровільно тягнуться до нього".

Воістину, як самі себе не похвалимо... Не так уже часто доводиться зустрічати таке одверте національне самозвеличення, зневагу до почуттів і прагнень інших, побіжно обзиваних "окраїнними". А як поводитися російська імперія з "добровільно" приєднаними "окраїнними" народами? А ось як, за Осіповим: "Ніхто з російських так званих 'колонізаторів' не втручався в національне життя народів Росії. Мусулмани, буддисти, юдеї, католики не зазнавали від православних губернаторів протидії їхньому культурі. Велетенська багатонаціональна країна трималася на моральному авторитеті великої російської культури та її носія — російського народу".

На жаль, тут перед нами не стільки патріот, скільки сп'янілий від національного нарцисизму колонізатор.

Характеристично косять осіповську концепцію його випадки на адресу "космополітів", які яскраво нагадують часи сталінської "боротьби з безрідними". Але, може бути, на відміну від тих часів, Осіпов дійсно проти космополітів, як представників певного світогляду, а не певної національності? Ні, Осіпов проговорюється наступним чином: "А хіба у нас мало статей космополітичного напрямку? Хіба *Комсомольская правда* не

публікує матеріалів, навіяних духом єврейської виключності?" Ось, виявляється, який "космополітизм" дратує "російського патріота" Осіпова! Той самий, який з допомогою наклепів, фальсифікацій і розстрілів "викорчовував" російський патріот Сталін. Можна, звичайно, здвигнути плечима, читаючи "відкриття" Осіпова, що стосуються матеріалів *Комсомольской правды*. Цей орденоносний забріханий листок можна обвинувачувати в чому хочете, але вже ледве чи в симпатіях до "євреїв і космополітів". Чого в цьому комуністичному спадкоємці *Штюрмера* подостатком, так це антисемітських матеріалів, іноді до передпогромної температури.

Антисемітські мотиви у *Вече* звернули на себе увагу читачів. Зокрема Михайло Агурський вислав до *Веча* листа, в якому, в досить м'якій формі, закликав *Вече* відмовитися від проявів антисемітизму, мотивуючи цей заклик, поперше, необґрунтованістю антисемітських обвинувачень, а, подруге, небезпекою такого ухилу для самого російського національного руху. Сам факт звернення Агурського до *Веча* говорить про те, що, не зважаючи на прояви шовінізму й антисемітизму, виступи деяких авторів цього органу говорили про їх чесність і про можливість дискусії з ними. Дійсно, дискусія не лишилася зовсім безплідною. Зокрема, *Вече* повнотою опублікувало листа Агурського. Правда, при цьому *Вече* додало коментар, тон якого був істотно гостріший від стриманого виступу Агурського. У коментарі редакція визнає доброзичливий характер листа Агурського, який "вигідно відрізняється від злісної лайки, а часом і наклепу сіоністів ("*Вече* — рупор КГБ") на адресу першого в СРСР друкованого органу патріотів Росії". (Де й які сіоністи зводять наклепи на *Вече*, не зазначається).

Полемізуючи з Агурським, *Вече* запевняє, зокрема: "Загарбання Петра і Катерини були насправді відновленням відірваних Швецією і Польщею російських земель. Зокрема, Паткуль* просив у Петра допомоги проти шведського гніту від імени ліфляндських і курляндських дворян, а Залізник і Гонта звернулися до Катерини Великої за допомогою проти насильств поляків, що й викликало поділ Польщі, де Росія придбала лише російські області". Он які, виявляється, бувають шовіністичні емоції — вони можуть повнотою приглушити елементарне почуття справедливості і дозволять, не змигнувши оком, оголосити російськими землі, на яких споконвіку живе інший народ.

Продовжуючи коментар, *Вече* переходить до антисемітських випадів. У відповідь на розділ статті Агурського, яка коротко

* Паткуль — "квіслінг" тих часів.

освітлює історію однієї з найбрудніших антисемітських фальшивок — *Протоколів сіонських мудреців*, *Вече* висловлює сумніви, чи то фальшивка. Далі *Вече* пише: "Хіба не євреї живуть у найліпших матеріяльних умовах?" — стаючи на рівень примітивної брехні про "єврейське благоденство".

На закінчення коментаря *Вече* пише: "Ми хочемо сказати нашим єврейським читачам, що 'росіянин' зовсім не означає 'антисеміт'. Навпаки, єврейський національний рух там, де він не претендує на упривілейоване становище євреїв у Росії, не заражений расизмом і не кладе надії на світове панування 'обраного народу', викликає в нас найгарячішу симпатію, як і кожен інший національний рух".

Сумно обговорювати такі зауваження. Редакція *Веча* спростовує нею ж вигадані твердження і відштовхується від мітичних "вад" сіонізму. Хто з діячів єврейського національного руху твердив будь-коли, що росіянин — значить антисеміт? Патос листа Агурського саме і спрямований на те, щоб стримати національно мислячих росіян, згуртованих навколо *Веча*, від впадання в іраціональний антисемітизм. А коли у членів редакції *Веча* прориваються антисемітські упередження, то ні Агурський, ні будь-хто з діячів єврейського національного руху зовсім не ставлять знака рівності між *Вечем* і всіма росіянами.

(Закінчення в наступному числі)

ДО ПРАЦІ МИКОЛИ РУДЕНКА "ЕКОНОМІЧНІ МОНОЛОГИ"

Петро Григоренко

Протягом яких двох років у Самвидаві шириться праця Миколи Руденка Економічні монологи, до якої від середини минулого року дійшла передмова генерала Петра Григоренка. Обидві праці дісталися на Захід. У цьому числі ми друкуємо передмову П. Григоренка, написану так, що вона має й цілком самостійне значення. У наступних числах дамо уривки з праці М. Руденка, повний текст якої з цією передмовою готується до друку окремою книжкою.

Обидва автори уже достатньо відомі нашим читачам, і ми лише побіжно нагадаємо, що ген. П. Григоренко за участь у русі опору, особливо за виступи на оборону кримських татар, відбув понад 5-річне ув'язнення у спецпсихлікарні, з якої вийшов 26 червня 1974 року. Відомий український поет і прозаїк Микола Руденко був заарештований 18 квітня 1975 року за приналежність до Радянської групи Міжнародної Амнесії і по кількох днях звільнений з ув'язнення.

У листопаді м. р. міжнародна преса повідомила, що М. Руденко очолює громадський комітет у Києві для обслідування виконання Радянським Союзом постанов Гельсінкської конференції в галузі людських прав. У склад цього комітету входять ще Левко Лук'яненко, Оксана Мешко та Ніна Строката-Караванська.

Редакція

Що таке фізика? Дивне питання — розуміється, наука!

А чому її так назвали? Чому не дали назви за іменами засновників чи стовпів науки? Наприклад, *Галілеїзм*, чи *Ньютонізм*, чи ще сильніше — *Ньютонізм-Айнштайнеїзм*.

Трудно сказати. Але, мабуть, тому, що фізика, як і кожна наука, безмежна. Вона ніколи не зупиняється в своєму розвитку, безперервно підноситься в пізнанні об'єктивної дійсності. Тому "непомильні" авторитети і "кінцеві" наслідки їй протипоказані. Наука завжди в дорозі, у творчості, в суперечках. Лише істина, переконливість і важливість аргументів визначають вагу вченого, його місце в науці.

Можна довгі роки ганити Айнштейна як мракобіса, але його теорію відносності рано чи пізно доведеться визнати. Можна

вилаяти майже непомітного в недалекому минулому вченого Вінера, оголосити засновану ним науку "буржуазною псевдонаукою", але за кілька місяців доведеться мовчазно заходитися коло вивчення цієї "псевдонауки". Можна всіляко ганити Сахарова, але неможливо заперечувати його великий вклад у фізику. Можна навіть знищити великого вченого, як знищили Миколу Івановича Вавилова, але нікому і ніякими засобами не вдасться вимазати це велике ім'я з генетики.

У науці немає догм. Є лише формулювання об'єктивних законів, експериментальні дані, гіпотези. Суперечка в науці — природне явище. У ній сперечаються, не зважаючи на авторитети, й у кінцевому результаті доходять до спільної істини, а не до антагонізму.

Видно, з уваги на все сказане науки від самого початку пішли по шляху умовних найменувань. Ніколи й нікому не спадало на думку назвати науку власним ім'ям. Науковий подвиг Вінера, довершений на наших очах, ніколи не буде забутий, але створена ним *кібернетика* буде розвиватися й без нього. При тому нікому не спаде на думку перейменувати її на *Вінерику*.

Імена власні надають деяким ученням віри — християнство, мохаммеданство, буддизм... Але це й природне, бо їх основою є догмати віри, закладені у кожне таке вчення його основоположником. Ці догмати лишаються незмінними, поки існує вчення віри.

Це не значить, що тут немає суперечок. Вони є, але їх характер інакший, ніж у науці. Тут сперечаються про *розуміння* догматів, трактування святого письма і про обряди, культові питання релігії. І розв'язуються ці суперечки інакше, ніж у науці: рішенням вищого церковного органу і каяттям еретиків чи відлученням їх від церкви. В особливо гострих ситуаціях, зокрема за відсутності єдності у вищому церковному органі чи за неавторитетності його рішення для значної частини віруючих відбувається розкол. При тому розколені частини заходять у ворожі стосунки одна до одної.

У науці нічого подібного статися не може. Не можна відлучити від науки справжнього вченого. Правда, влада в СРСР намагається це робити, але здобувається цим шляхом лише на те, що країна наша втрачає талановитих учених. Тим більше не можна розколоти науку. Наука може лише розвиватися й пускати нові парості. Досвід Радянського Союзу, в якому були намагання свого часу створити на противагу "буржуазній науці" пролетарську фізику, математику й інші "пролетарські науки", є досить переконливим прикладом марності подібних спроб.

Ну, а що таке марксизм?

Відповіді на це питання трудніше. Сам себе він називає

наукою, але поводитья як учення віри: висновки, гіпотези, висловлювання Маркса, Енгельса, Леніна перетворені на догми, з приводу яких можна лише сперечатися в сенсі їх розуміння, але не спростування чи розвитку. Вирішальне слово в таких суперечках, як і в церкві, належить вищому органу (партійному) й ієрархам. Після цього "еретикам" треба каятися або їх "відлучають" (виключають). Розколи теж бувають. Великий розкол довершується і сьогодні. На останній нараді комуністичних і робітничих партій Європи не лише Тіто узаконив свій відкол: домігся офіційного визнання югославського варіанту марксизму-ленінізму, але виступили з вимогою на право ісповідувати це вчення — Берлінгвер, Марше і Карільйо. І нарада (так і хочеться написати "вселенський собор") зафіксувала це право. І не лише для італійської, французької й еспанської, але й для кожної іншої національної компартії.

Разом з тим ми спостерігаємо в марксизмі небачену ідолотворчість. Не кажучи вже про Маркса, Енгельса і Леніна, перед якими можна стояти лише в похилій позі і славословити їх, кожна компартія має незмінних "непомильних" вождів, яким усі засоби партійної інформації й усі партійні функціонери творять щоденний "намаз", а висловлювання вождів перетворюють на "священні тексти". Деякі партії встигли навіть моці відкрити.

Не зважаючи на ці й багато інших культових рис марксизму, він далі продовжує називати себе наукою. Автор *Монологів* сприйняв поважно це твердження і повівся з марксизмом як з наукою. Не зважаючи на борода і сивину, заговорив як рівний з рівними: мовою фактів, наукових даних і логічних доказів. "Ми не повинні, — говорить він, — вибачатися ні перед ким за критику марксизму: ця критика спрямована на те, щоб наш спільний космічний корабель, якому на ім'я Земля, — був стійкіший серед небезпек, які йому доведеться пережити в недалекому майбутньому". Іншими словами: "Я беру на себе відповідальність лише перед наукою. І якщо в її інтересі доведеться поступитися навіть міцно закоріненими авторитетами, я роблю це, не вагаючись". Це єдина варта поваги, гідна позиція вченого. Але коли мова про Маркса і таких оборонців його теорії, як сучасні комуністичні партії, то ця позиція вимагає не малої мужності.

Від таких оборонців можна чекати зубодробильної критики, у тому числі критики тюрмою чи спецпсихолікарнею. Але ми не будемо вдаватися в розгляд такої критики. Вона стала звичною і всім зрозумілою — це наш побут. Тому поговорімо краще про критику друковану чи усну. Ця критика появиться лише у випадку видання книжки на Заході. І буде вона дуже своєрідна. Ніхто не вступить у суперечку з головного питання. Почнуть вишукувати "бліх" і, перекручуючи текст, приписувати автору те, чого він не говорить.

Про те ж, що написано в праці, будуть висловлюватися так, щоб ніхто не зрозумів, про що ж мовиться в праці. Головним же аргументом проти автора буде: "Хто підніс руку на Маркса! І як відважився!"

Одначе, ми віримо нашому читачеві. Знаємо, що він робитиме висновки не з того, що говорить казенна критика про працю й її автора, а з самої праці. Досвід учить. Ми занадто довго пізнавали найзлободенніші питання нашого життя через авторитети. Надійшла пора самим "поторкати" і переконатися. Був час, коли марксистами ставали, навіть не перегортавши Маркса. Дуже мало було тих, хто бодай би прочитав його праці, передусім *Kanibal*, до кінця. Ще менше тих, хто зрозумів прочитане. Але... мода, мода! Той, що не прочитав і не зрозумів, соромився говорити про це. Він волів авторитетно повторювати ходячі марксистські догми.

Щоб сперечатися, треба знати. А щоб повторювати ходяче, вистачає побувати на кількох мітингах і повірити у можливість, що надійде світла ера соціалізму. Після цього можна вже самому повчати і виглядати при тому таким, що знає модну науку. Ну, а кому це не імпонує! Але як пригадати, як дорого коштувало таке хизування модою радянському народові, а потім і багатьом іншим народам, то труд самостійного пізнання головного питання економічної теорії Маркса не виявиться занадто великим. Тим більше, що автор зробив усе мисленне, щоб можливо простіше подати складні економічні питання.

З Миколою Руденком я познайомився (заочно) невдовзі після свого звільнення (26. 6. 74 з понад п'ятилітнього ув'язнення. Мені пощастило прочитати кілька його листів до ЦК КПУ. У цих листах він підносив питання, які тепер увійшли в цю працю, як головні. Природне, що мені, що теж неодноразово звертався до вищих партійних і державних органів у дуже важливих справах і одержував, замість відповідей на звернення, безтермінові ув'язнення у спецпсихлікарні, захотілося побачитися і поговорити з своїм своєрідним колегою. До того ж з листів мені стало ясно, що, не зважаючи на різницю віку і ґрунтовну різницю в життєвих шляхах, у нас є важливе спільне.

Обидва ми, кожен на свій час, безоглядно увірували в марксизм-ленінізм, але не обмежилися самою вірою, а намагалися збагнути його сутність. Штатні пропагандисти не могли нам допомогти в цьому. Вони були здібні лише на те, щоб повторювати такі, що набили вже оскому, ходячі догми й сипати цитатами — улапкованими й не улапкованими. Жодної живої думки, жодного сміливого висновку чи міркування, що пов'язували б теорію з сучасністю. За цих умов кожен з нас знайшов вихід у тому, що наполегливо продирався через хащі творчості самих

клясиків марксизму-ленінізму. Це не було просто. Партійно-державне керівництво заховало справжнього Маркса, Енгельса, Леніна у багатьох десятках товстих томів, не давши нам ні компаса, ні орієнтирів. Треба було продиратися крізь ці хащі, керуючися лише власним чуттям.

Почали ми обидва з *Капітала* і віддали цій праці основну увагу. Я особисто проробив цю працю за своє життя 5 чи 6 разів. За кожної проробки, крім останньої, доводилося трудитися уривками і за гострої нестачі часу. Цьому я приписую труднощі розуміння, хоч справжнього розуміння я не зустрів і в фахівців, до яких доводилося звертатися за роз'ясненнями.

Остання моя праця над *Капіталом* припадає на 1970-73 роки. Я на цей час перебував у тюрмі — то пак у спецлікарні, у найгіршій з існуючих будь-де в світі тюрем. Поспішати не було куди, тому я читав без поспіху і неодноразово перечитував незрозуміле, намагаючися збагнути всю сутність. Але... збагнув інше... Не буду, однак, відбирати хліб в автора: наші погляди на цю працю не дуже різняться.

Приблизно тим самим шляхом, але куди глибше усвідомлюючи, ішов і М. Руденко. Тому, коли в кінці квітня 1976 року доля в особі Андрія Дмитровича Сахарова, Валентина Федоровича Турчина і моєї дружини звела нас у 63 московській лікарні, де я лікувався від діабету, це вилалося в зустріч людей, які давно і добре знають один одного. Не доводилося вишукувати тем і добирати тону. Це була розмова друзів, що давно не бачилися, яким треба було дуже багато чого сказати один одному. Один говорить — інший розуміє його з півслова, підхоплює думку й розгортає її.

Дві години пройшли непомітно, а розмові, можна сказати, лише початок покладено. Продовжили в травні, після мого виходу з лікарні. У ході розмови виникла думка про передмову. Автор наполегливо просив мене взятися за цю справу. Я довго думав, чи зможу, з моєю майже повнотою втраченою (в наслідок комплексу важких захворювань, набутих в ув'язненні) творчою працездатністю належно представити таку складну наукову працю. Врешті-решт я зважився. Що з цього вийшло — хай судить читач.

Перед нами дуже не проста праця. Навіть жанр її визначити не просто. Відкриваємо книжку і відразу заглиблюємося в захоплюючу автобіографічну повість. Але повість раптом переривається і автор валить на нас, хоч і захоплююче написані, але такі, що вимагають інтенсивної праці мислення, економічні і філософічні міркування. Потім знову захоплююча розповідь, якою й закінчується перша частина — *Прощай Марксе*.

У другій книжці — *Здрастуй, Кене* — автобіографічний лише

вступ. Уся решта, крім останнього розділу, присвячена оглядові економічних теорій та їх історичної долі, головним чином *Економічній таблиці* Ф. Кене. Але виклад не такий, як звично в політекономії. Бувши письменником і добре опанувавши економічну теорію, він подав її в докраю популярному викладі і добре ілюстрував життєво переконливими, а часто й художньо-образними прикладами. Немало й автобіографічних відступів, органічно пов'язаних з теоретичним матеріалом. Завдяки цьому виклад живий і навіть захоплюючий, хоч він і вимагає безнастанного напруження думки.

Кінцевий розділ — про майбутнє нашої Батьківщини і про релігійні аспекти економічних теорій.

Так що ж це за праця?

Художній твір? Науково-популярна історико-філософська праця? Критична аналіза економічних теорій К. Маркса і Ф. Кене? Чи, можливо, це критика — заперечення всього марксизму? Адже назвав автор першу книжку своєї дилогії *Прощай, Марксе*.

Ні, це не художній твір. Це написане в художній формі наукове дослідження. Така форма обумовлена, поперше, індивідуальністю автора (він професійний письменник), а подруге, умовами нашого життя. Марксизм для радянської людини — побут. Ми з дитинства облутані догмами марксизму, оспівуваннями і славослов'ями на його адресу. Марксизм у нашій країні щось значно більше, ніж православ'є в царській Росії. Ти можеш не знати вчення Маркса, та його й не знає ніхто, але ти зобов'язаний славословити Маркса і партію, що спирається на його вчення, вірувати в те, що тебе ведуть по Марксовому шляху і що шлях цей єдино вірний, а марксизм — верховина науки, *кінцевий* (найвищий) результат досяжного для людської думки. До цього тебе починають привчати від дитячих ясел і все життя тлумачать усе те саме. Вирватися з-під впливу цього виховання майже неможливо. А коли ти все ж таки вирвався і намагаєшся мислити незалежно, тебе чекають незчисленні напасти. Тобі не дозволять ні вчитися, ні працювати за обраним фахом, а то й заарештують і запхають на довгі роки до тюрми, концентраційного табору, спецпсихлікарні.

М. Руденко, як художник, не міг подати критику теорії Маркса відірвано від цього марксистського побуту, не показавши на власному прикладі, як важко виборсуватися з цих теоретичних тенет. Власне тому науково-критична праця набрала форми художньої розповіді. І все ж це к р и т и к а . Правда, критика не кабінетного вченого, не теоретика від політекономії, а практика, який нажив досвід власними мозолями і... боками. Але це критика не всього марксизму і навіть не *Kanimana* в цілому, а лише Марксового вчення про додаткову вартість. А що це вчення, за

твердженням Леніна, "наріжний камінь економічної теорії Маркса" (Ленін В. І., *Сочинення*, вид. 4, т. 19, стор. 6), то дана праця протиставлена всій цій економічній теорії.

М. Руденко, спираючись на економічну теорію Ф. Кене, дотепно глузує з твердження Маркса, що додаткову вартість творить праця.

Праця — говорить він — це робота. А її можна виконувати лише засобом використання якоїсь енергії. Для людини джерело енергії — їжа. Скільки енергії одержано з їжею, стільки й можна її витратити на всі енергетичні потреби людини, тобто на внутрішні витрати організму і на виробничу діяльність — ні на джовль більше. Фактично, як ми знаємо, людський організм, завдяки своїм фізіологічним властивостям, витрачає менше, ніж одержує з їжею, але більше — ні! Якби таке трапилося, ми були б свідками порушення закону збереження енергії, а цього ніхто й ніколи не спостерігав. Твердження, що праця творить додаткову вартість, рівнозначне твердженню: трансформатор — джерело енергії.

І от таку нісенітницю несуть у маси мільйони марксистських пропагандистів, і вірять цьому сотні мільйонів наївних людей. За часів Маркса це ще можна було б зрозуміти. Наука на той час не могла підрахувати енергетичний баланс людини; і нікому в голову не приходило тоді порівнювати її з перетворювачем електричної енергії. Тепер перший-ліпший школяр сприйме як належне порівняння людини з трансформатором і, не замислюючись, скаже, що скільки дано енергії на вході, стільки буде одержано й на виході (як не враховувати внутрішніх утрат). Але марксисты твердять своє. І будуть твердити. Вони ухиляться від наукової суперечки, обвинуватять автора у спрощенні, у тому, що він не розуміє творчої, будуючої властивості людської праці, що він прирівнює її до механічної праці тварин і машин. І все це з патосом, спрямованим на те, щоб збудити в людях інстинктовий протест проти "приниження" вищої істоти і тим придушити реалістичну людську думку. І всі ці спекуляції лише на те, щоб зберегти милу серцеві Марксову додаткову вартість. Бо дуже ж вона добре пасує до теорії пролетарської революції, до диктатури пролетаріату, до "керівної ролі робітничої класи" і до... ГУЛагу. А заради таких малих серцю "теорій" не гріх і фізичні закони спростовувати.

Дійсною вартістю з погляду розвитку людства, його прогресу володіє лише енергія. Отже, і додатковою вартістю може стати лише додаткова енергія. Єдиним же, відомим нам, джерелом енергії є Сонце. Вугілля, нафта, газ, лукаки... не є самостійним енергетичним джерелом. Вони ніби виконують роль акумуляторів сонячної енергії або, точніше, вони — консервована соняшна

енергія, яку природа розумно і щедро заложила в свої поклади в якості гарантованого запасу для нас.

Це тепер загальновідомі істини. Джон Вілгелм у *Нешнел Джіографік* (Вашінгтон) пише: "Практично вся енергія, що її споживає людина, породжується від сонця. Вугілля, нафта і газ являють собою рештки рослин і тварин, пробуджених колись до життя теплим промінням нашого світила. Тепло найближчої до нас зірки запускає дощовий цикл планети і сучасні гідроенергетичні генератори. Вітрові двигуни, що перепомпують воду чи продукують електроенергію, крутяться під дією потоків повітря, нагріваного сонцем.

"Навіть дрова являють собою одну з форм соняшної енергії. На подобу нафти й вугілля дерево — це соняшна енергія, закладена 'у зручне упакування'.

"Але на землі швидко вичерпуються дорогоцінні ресурси 'заготованого соняшного світла'. За наших нинішніх темпів споживання протягом наступних 25 років ми витратимо стільки енергії, скільки її було витрачено за всю історію людства" (*За рубезжом*, ч. 25/834, 1976, стор. 20, стаття "Приборкання соняшного променя").

Але Джон Вілгелм нічого не сказав ще про один вид соняшної енергії, про ту, яка є першоосною всякого прогресу — про їжу для людей. І це не дивне. Деякі марксистські, а вірніше навіть смітівські перекирчення понять так глибоко просякли в наше життя, що для людей промислової кляси, у тому числі й для вчених, енергія це лише те, що рухає фабрики, заводи, машини, транспорт, авіацію, ракети, космічні кораблі. "Простий" же хліб наш насущний за енергію вважати якось незручно. Безперечна заслуга М. Руденка в тому, що він звернув нашу увагу на цей енергетичний продукт, куди важливіший, ніж нафта, газ й інші енергетичні ресурси. На продукт, настільки важливий, що ми навіть не помічаємо його, коли його подостатком. Зате вистачає трапитися неврожаєві, і вся решта порівняно з ним не має ж о д н о ї вартости.

Щоб працювати, людина повинна їсти. Їжу ж людині дає сонце, через фотосинтезу. Запасів їжі, як інших енергетичних ресурсів, природа не створила. Їжа безперервно відтворюється. Розвиток людства, його прогрес залежить, перш за все, від того, чи в достатній мірі поширюється ця відпродукція. Іншими словами, чи достатньо буде випродуковано додаткової соняшної енергії у вигляді їжі для людей. От оця додаткова енергія і є те, що М. Руденко називає справжньою додатковою вартістю або е н е р г і є ю п р о г р е с у . Цю додаткову вартість творить не лише праця, але розум і воля людини, що пізнала природу і діє у згоді з нею. Не під дією праці проростає зерно в ґрунті і,

завершивши цикл розвитку, поширюється на колос. Відбувається це під дією природних факторів. Людина, спираючись на закони природи, сприяє тому, щоб зерно проросло і розвинувся росток, щоб цикл його розвитку відбувався в найсприятливіших умовах, щоб колос робився дедалі ваговитішим і не гинув у полі, а потрапляв до комори. Значить, додаткову вартість творить не праця, а природа з участю людини. Людина може збагачувати себе лише через природу. Збагачуючи її через підвищення плодючості ґрунтів, вона збагачує себе. Виснажуючи ґрунти, грабує себе і своїх нащадків. Підбиваючи підсумок міркуванням на цю тему, М. Руденко пише: "Як ми бодай на кілька кілокальорій збагатили землю, тоді можна сказати: ми створили багатство! І навпаки: коли заради промислової і військової могутності ми виснажуємо землю — ми пропачі люди". Наша країна багато років робила останнє. Тепер ми дістаємо результати Марксового примату переважаючого розвитку промисловости засобів виробництва, озброєння в тому числі.

Тут авторові можна пред'явити лише одну претенсію. Переконливо показавши важливість соняшної енергії, що надходить до людства через сільське господарство, він майже зовсім не торкається проблеми одержання промислової енергії через посередництво сонця. Промислова енергія це теж "хліб" — для промисловости, транспорту, машин, що беруть участь у сільсько-господарському виробництві. Людство потребує безперервного зростання промислової енергії. Енергетична криза продемонструвала, яке велике її значення, а отже і вартість. Арабські країни, на території яких містяться нафтові джерела, одержують лише у вигляді орендної платні і податків колосальні гроші і все, що їм потрібне: продовольство, машини, технологію; будують сучасні впорядковані міста, обводнюють пустелі і вводять їх у сільсько-господарський обіг (див. Дж. Путнем, *Нешнел Джіографік*, Вашингтон, у *За рубежом*, ч. 28/837, 1976, "Шейхи и нефтедоллары").

Але коли ми через сільське господарство одержуємо енергію безпосередньо від сонця і ця енергія справді додаткова, то промислова енергія є по суті енергією на вичерпанні. Ми споживаємо запаси природи, її страховий фонд, відбираємо цей фонд у своїх нащадків. Щоб одержати додаткову промислову енергію, треба навчитися брати її безпосередньо від сонця. Тільки таку енергію людство зможе (і має право) споживати у дедалі більшій кількості, не боячися її вичерпання.

Природа дала нам гумусний шар землі, рослини, здібні до фотосинтези, і серед них чудо природи — зернові, дозволила нам

використовувати для своїх потреб тваринний світ, створила в землі легкодоступні поклади законсервованої соняшної енергії і дала час. Усього цього більш ніж достатньо, щоб людство могло приєднатися до вічних, невичерпних сил природи. Не опанувати — це дурне фанфаронство — приєднатися. Бож і самі ми лише їх частинка, повнотою залежна від них — від сил космічних. А ми втрачаємо дорогий час, легковажно хапаємо природні багатства, обжираємося, топчемо собі під ноги, псуємо і запевняємо, що це прогрес.

Передові вчені намагаються домогтися прямого використання соняшної енергії, але, як сказано в уже цитованій статті Джона Вілгелма, "дослідна система не може конкурувати з дешевим денверським природним газом..." І далі: "Сьогоднішня вартість типової соняшної огрівальної системи виходить за рамки можливостей більшості домовласників" (підкреслення моє — П. Г.) До чого ж ми дійшли з нашою економічною "наукою"! Що ж дешевше — енергія, яку безперервно незалежно від нашого бажання сонце невичерпним потоком шле нам на землю, чи та ж енергія, законсервована (не нами) у природному газі і заложена в підземні поклади, як страховий фонд. Селянин, навіть умираючи з голоду, не дозволяв собі скористатися зерном із страхового фонду. Тільки сталінська адміністрація відібрала у селян і страхові фонди. Алеж то була нерозумна і нелюдська камарилья. А людству треба б ощадніше поводитися з своїми страховими фондами і не витрачати їх у всіх тих випадках, коли є заміна, хай остання з погляду сьогоднішньої економіки буде й дорожча, ніж вміст страхового фонду.

Як же ми деформували, перекрутили всі поняття. Земля нічого не коштує (за Марксом). І от в СРСР знищені всі приміські зони хліборобства. Затоплені плодючі річкові заплави. Виведені з сільсько-господарського обігу величезні території найліпших у світі чорноземів: забудовані заводами, фабриками, містами, зайняті аеропортами, знищені відкритими розробками корисних копалин і кар'єрами. Неозорі степові простори, бездумно пущені під розорювання, зазнали нищівної вітрової ерозії. Нерозумною і хижацькою експлуатацією орного клину знижена його врожайність. І от країна, якій належить одначертати світових сільсько-господарських угідь, не може прогудувати власного населення, що становить 1/14 населення світу. Але... земля нічого не коштує. Нічого не коштує вода. Нічого не коштує повітря. Адже труду в них не закладено. Отже, витрачай їх, не шкодуючи, забруднюю, як тобі хочеться. А от соняшна енергія, повернена на потребу людини, занадто дорога. І це наука!

Вищий розум потурбувався за нас. Дав нам життя й їжу. Створив запаси різних багатств. Живи, людино! Розмножуйся, заповной

Землю! Але думай! Не лише про себе думай, а й про життя свого роду — про своїх дітей, онуків, правнуків і про без кінця пра-пра-правнуків! Передбачай життя, а не смерть свого роду! Веди його до безсмертя! До безсмертя через приєднання до безсмертного життя космосу. Для цього, тільки для цього маєш життя, їжу, всілякі запаси, якими ти можеш диспонувати. Так, диспонувати. Але не як тобі заманеться, а лише для досягнення вказаної мети. Ти можеш усе витратити, але не на те, щоб пожерти, витоптати, загидити, позбавити своїх нащадків засобів існування і тим умертвити свій рід, а для того, щоб приєднати його до вічного і невичерпного джерела життя.

Значить, усе, що нам дала природа, усе це — дар неоціненний. А ми неоціненність узяли за "нічого не коштує". Та де ж наш розум! Зійтися усім на тому, що ціну має лише праця, що творить лише вона, що лише вона творить цінності — таж це недоумство якесь. Яка праця творить? Та, що вицищує танкери від решток пального і скидає їх в океан? Праця екскаваторників, що виконують розкопувальні роботи і перетворюють найплodючіші поля на місячний пейзаж? Та їм і життям не заплатити за завдану природі шкоду. А може, труд робітників, що затоплюють плодючу заплаву? Чи труд хеміків, що коженденно і кожнoчасно затрують атмосферу? Чому все це коштує дешево, а застосування технології, яка виключає знищення неоцінених дарів природи, дорого? Тому, що всі поняття деформовані, втратили справжнє своє значення.

І не Маркс тут сам винен. Він дитя свого віку. Принципово (в розумінні політекономії) він нікуди не відійшов від Адама Сміта і Давида Рікардо. Він лише довів до крайності не ним створену економічну теорію. Він не побоявся навіть натяжок, промовчувань, а іноді, можливо, і містифікацій, аби лише довести, що клясова боротьба неминуче веде до пролетарської революції і диктатури пролетаріату. Але знову ж його можна зрозуміти. Не він же відкрив мітичні "кляси" і "клясову боротьбу". А критикувати прийнятий на той час поділ на кляси ледве чи могло прийти йому в голову. Цей поділ був цілковито в дусі часу.

Це тепер спробуй зрозуміти, хто сидить при кермі власного автомобіля — фабрикант чи робітник. А на той час різниця між ними була очевидна, хоч і де ви їх зустріли б: на праці, на прогулянці чи в церкві. Тоді трудно було збагнути, що кляси мають визначатися не зримими відмінностями — не багатством, не освіченістю, а сферами людської діяльності. Це зміг зрозуміти тільки великий розум Ф. Кене, але зате його ніхто не зрозумів. Для того часу безглуздим і смішним здавалося твердження, що багатій і жебрак — люди однієї кляси. У загальному тоді поділ на кляси, сприйнятий і Марксом, уявлявся обґрунтованим, і з нього не було чого дивуватися. Дивне те, що тодішне антинаукове визначення кляс живе й сьогодні. Ми й

тепер продовжуємо бездумно повторювати: "буржуазія", "пролетаріат", "робітнича кляса", "диктатура пролетаріату". А між тим ніхто навіть не пробує визначити, що ж таке ця сама "робітнича кляса" чи "буржуазія".

Якось у *Правді* була надрукована під девізом "Питання теорії" двопідвальна стаття: "Робітнича кляса — передова кляса суспільства". Автор довго ялозив питання про те, що таке робітнича кляса: "одні включають до неї всіх, що працюють у наймі. Це занадто розширювальне тлумачення". "...інші включають до неї лише промислових робітників. Це занадто звужене розуміння". А як саме треба розуміти, так і не було сказане. Аналогічно стоїть справа і з поняттям "буржуазія". Для практичного вжитку воно просто непридатне. Коли після Жовтневого перевороту знадобився для практичного вжитку термін, Ленін увів поняття "багаті". Але багаті окремої кляси не творять. Вони є в усіх економічних клясах: і серед хліборобів, у промисловій клясі і в клясі, що творить державу. Характеристичне, що й Ленін для означення багатих увів не клясові ознаки в дусі кляс Маркса, а місячний прибуток, без залежності від того, яким чином цей прибуток здобувається. Тому в числі багатих, поряд з власниками заводів, комерсантами, власниками прибуткових промислів, були й лікарі, і юристи, і професори, і модні ворожки. Ледве чи кому впаде на думку оголосити клясою цей конгльомерат.

Але навряд чи хто здивується, коли ми скажемо, що всі затруднені в сфері промисловости належать до однієї кляси. Усі без винятку — від робітника на конвайєрі до найвищого менеджера, власника підприємства, голови правління компанії чи начальника головного управління і міністра промислового міністерства. Нікого не можна виключати, бо всі вони беруть участь у процесі виробництва і зацікавлені в його безперервності. Ця загальна праця й об'єднує їх у клясу. Тільки як така, тільки в єдності вони спроможні заробити спільний шматок хліба. Вони, розуміється, одержують від нього нерівні частки, і це часто когонебудь не задовольняє. Відбувається боротьба за перерозподіл. Але це боротьба в середині кляси, яка сама себе обмежує розумінням того, що шматок, який вони намагаються переділити, буде у них у наявності лише до того часу, доки спільна праця рухається безперервно. Як праця зупинена — ділити нічого.

Саме це останнє і сталося в Росії після Жовтневого перевороту. Революція, оголосивши робітників клясою, зруйнувала тим самим промислову клясу. Самі робітники, без організаторів промисловости, без інженерів, техніків і майстрів, без комерційних робітників, без обліковців нічого продукувати не можуть. Прояснилося це відразу. Зупинилися фабрики й заводи. Урядові довелося застосовувати надзвичайні заходи для відновлення

економічних клас. На селі це питання було розв'язане введенням НЕПу. У промисловості, щоб повернути їй організаторів, технічних керівників, комерційних робітників й обліковців, довелося застосовувати особливі заходи: ухвалу про "спеців", яка включала питання їх матеріального зацікавлення і правного становища. Кляса, що творить державу, не була зруйнована. Вона лише зазнала персональних змін, але праці своєї не припиняла ні на мить. Тому на неї й лягло завдання відновлення тих двох економічних клас, які революція зруйнувала. У процесі цього відновлення новий "панівний клас" довелося вказати її місце — попереднє місце у виробництві під керівництвом "переможених" пролетаріатом капіталістів та їх адміністраторів і технічних керівників, яких тепер іменували "спецами".

Але повернімося до додаткової вартості. Ми вже вияснили, що це реальна енергія, яку творить природа з участю людини. У суспільство вона потрапляє лише через клясу хліборобів. Інші кляси можуть виконувати свої функції лише за умови, що енергія прогресу витворена в достатній кількості і що вона обертається в суспільному організмі без перешкод.

Ну, а як же з експлуатацією? Її що, немає?

"Експлуатація існує. Але в тому то й справа, що до сукупних фондів суспільства від неї немає ніякого додатку. Це втрата для робітників і прибуток для капіталістів. Не більше, ніж грав карти. Тут існує величезна моральна проблема, однак економічних теорій на цій основі будувати не можна. Більше того: експлуатація не збагачує державу, а веде її до неминучої загибелі".

До цього слід додати, що саме розуміння "експлуатації" у Маркса, а особливо у послідовників його вчення перекручене неймовірно.

Поперше, твердиться, що вартості творить тільки праця фізична, а люди праці інтелекгентної оплачуються коштом робітників. Виходить, що люди типу Туполева, Ілюшина не самі оплачують, а живуть коштом експлуатації праці авіаційних робітників, що будують літаки їх конструкцій. Щоб зрозуміти наскільки безглузде таке твердження, вистачає поставити питання: чи можуть робітники, зібравшись разом, почати будувати, наприклад, літаки, коли немає авіаційного підприємства, не спроектований і не сконструйований літак, не організоване своєчасне надходження потрібних матеріалів, деталей і частин літака, не організована сама праця робітників і немає постійного технічного й організаційного керівництва їх працею. Маркс мав найпримітивніше уявлення про виробництво. Та й виробництво, про яке він писав, це така сива старовина, що й читати незручно.

Але навіть і на тому виробництві тільки повна непоінформованість Маркса не дозволила йому зауважити, що роля організаторів виробництва, технічних керівників, наглядачів була у всякому разі не менша, ніж роля робітників. Бертольд Брехт у п'єсі *Добра людина з Сезуану* красномовно показав, на що здібні робітники, коли зберуться разом, навіть маючи капітал у своїй диспозиції, коли між ними не знайдеться людини, яка змогла б їх о р г а н і з у в а т и , знайти кожному підхоже діло і з м у с и т и всіх працювати. Вони будуть лише рвати з наданого їм капіталу, намагатися вхопити більший шматок, будуть обжиратися, пиячити, псувати добро, топтати його собі під ноги.

Подруге, твердження, що весь прибуток від виробництва, що не потрапляє до рук робітників, є результат експлуатації їх праці, у тому числі й усе те, що йде на оплату зайнятих на виробництві людей не фізичної праці, а також весь капітал, що йде на розширення відпродукції. Мисляча людина з цього мусить зробити висновок, що експлуатація благо. Без неї продукція, ледве почавшись, припинила б своє існування, бо робітники з'їдали б усе, що заробили. Тут не місце критикувати плутані міркування Маркса про норму експлуатації. Належить лише сказати, що засобами, одержаними від експлуатації, можна вважати лише те, що йде на особисте споживання капіталіста і його родини. Уся решта, що йде на розширення відпродукції, і все, що йде на оплату людей праці не фізичної, є законними видатками нормального ходу процесу продукції за розширеної відпродукції.

І, нарешті, потрете. Поширене переконання, що капіталіст може брати на особисте споживання з своїх капіталів, скільки йому захочеться. Якось *Комсомольська правда* опублікувала памфлет "Бідний мільйонер". Це була реакція на публікацію, здається, в *Штерні* кореспонденції "Звичайний мільйонер". З того часу проминуло п'ятнадцять років, а я й досі пам'ятаю той памфлет: настільки яскраво відбилися в ньому два різних моральні критерії у підході до витрачання багатства. З одного боку, "Звичайний мільйонер" і з другого той (памфлетист), хто існує на народні засоби, ставить себе на місце того, хто має можливість необмежено диспонувати капіталом.

Памфлетист бере витяги з штернівської публікації й іронізує з приводу кожного з них. У *Штерні* говориться, наприклад, що мільйонер має одне особове авто й особисто водить його. Дружина свого авта не має і користується машиною чоловіка, коли він дозволяє. Водить вона машину теж сама, бо шофера в них немає. Чистить машину в кінці робочого дня і готує її до наступного виїзду людина, яка виконує в домі мільйонера обов'язки двірника і садівника. За обслуговування машини він одержує деяку доплату. Памфлетист з цього приводу вигукує:

"Бідний мільйонер, він не може мати другу, третю... десятку машину з шоферами!"

З приводу повідомлення *Штерна* про те, що, крім двірника-садівника, родину мільйонера обслуговують ще тільки двоє — куховарка і покоївка, з уваги на що у господарській роботі коло дому бере участь і дружина мільйонера, памфлетист вигукує: "Бідний мільйонер, він не може утримувати достатнього штату домашніх слуг!" І в тому ж дусі весь памфлет. Особливо розвеселило памфлетиста повідомлення *Штерна* про те, що мільйонер видає дружині щомісяця на домашні видатки певну суму і зобов'язує її укладатися в свій бюджет. Коли якогось місяця дружина перевищила видатки і чоловік погодився з кінечністю цього, то він покриває видатки, але в наступні місяці вираховує всю цю суму з бюджету дружини. Чого вже не наговорив памфлетист, розважаючися на тему про те, що "бідний мільйонер" не може відступити від установленого навіть для коханої дружини. А я, будши натоді правовірним марксистом, подумав: "Не дай, Боже, нашому народові таких слуг, як цей памфлетист!" (А міркував же він цілковито в дусі Маркса). І навпаки: "Допоможи нам, Боже, мати таких господарських керівників, як той мільйонер".

Памфлетистові й не в голові, що той мільйонер робить усе це зовсім не з примхи. Він дійсно не може витратити на особисті потреби, скільки йому захочеться. Його обмежує, поперше, конкуренція. Вона примушує безперервно розширювати і вдосконалювати виробництво, всіляко заощаджуючи засоби для цього. Подруге, державні податки, які, хай це буде відоме, відривають левину долю від прибутків. І, нарешті, профспілки, які постійно борються за підвищення долі робітників і службовців у прибутках. Крім того, не малу роль відіграє й морально-етичний бік питання. І серед мільйонерів немало людей, які не прагнуть виблискувати розкошами і виділятися цим із маси своїх співвітчизників. Тільки людям з мораллю памфлетиста плювати на це. Читаючи його опус, зримо відчуваєш слину, що спливає з куточків його губів. От би йому ці мільйони, він уже трусонув би ними — марксистська ідеологія не перешкодила б. А мільйонер ощаджує. Правда, його заощадження інші, ніж у робітника, але й необмежених особистих видатків він допускати не може.

Боротьба між бідними й багатими, як й експлуатація, існувала завжди. Але боротьба ця не клясова, а тільки моральна і цензова. Найкраще це можна простежити на досвіді США. Так, завдяки повній політичній свободі (Ленін В. І., *Соч.*, 4 вид., т. 20, стор. 61. Підкреслення моє — П. Г.), робітники, через профспілки, і підприємці, через свої союзи, навчилися домовлятися про розподіл і перерозподіл прибутків, не порушуючи

єдності тієї економічної класи, до якої належать одні й другі. Вони не доводять справи до конфліктів, які спричинюють зупинку виробництва. У результаті США — найбагатша країна світу, а американський робітник — найвище оплачуваний у світі.

З о в с і м інші наслідки принесла трудящим Марксова теорія. Обґрунтувавши неминучість боротьби між неіснуючими класами і неминучість світової пролетарської революції, Маркс закликав тим самим до дій, спрямованих на зруйнування реальних економічних клас, тобто до розвалу економічного життя суспільства. А "знайшовши" додаткову вартість у праці, відвернув увагу своїх послідовників від того єдиного джерела, яке творить життя на землі, і закликав до створення суспільства максимальної несвободи, суспільства, в якому додаткову вартість мусять творити "трудові армії" або, згідно з радянським досвідом, ГУЛаг.

Ця економічна теорія дістала трагічну експериментальну перевірку в Росії. І першим з марксистів, який зрозумів неспроможність цієї теорії, був Ленін. Але ніхто за того часу Леніна не зрозумів. Хоч і зрозуміти було трудно. Йому, щоб не порвати з своїми однодумцями, доводилося прикривати свій відхід від марксизму димовою завісою псевдомарксистської фразеології і посиланнями на вимоги реальної дійсності. У політичному звіті XI з'їздові партії, говорячи про НЕП, він заявив: "Потрібно справу поставити так, щоб звичайний хід капіталістичного обороту був можливий, бо це потрібне народові, без цього жити не можна" (Ленін В. І., Соч. 4 вид., т. 33, стор. 250). У тій же доповіді він, у дещо завуальованій формі, прямо говорить, що НЕП — не марксизм: "...ми впадаємо в інтелігентщину, у лібералізм, мудруємо з приводу того, як розуміти державний капіталізм, і заглядаємо до старих книжок. А там написано зовсім не про те ... Жодної книжки немає, яка була б написана про державний капіталізм, який буває за комунізму. Навіть Маркс не догадався написати жодного слова з цього приводу і помер, не залишивши жодної точної цитати і незаперечних вказівок (там само, стор. 248. Підкреслення скрізь моє — П. Г.). Тут Ленін не виступає одверто проти Маркса, але явно іронізує над його економічною теорією, яку більшовики намагалися застосувати за періоду так зв. воєнного комунізму, але, наразившись на всенародний опір, змушені були повернутися до "звичайного ходу капіталістичного господарства і капіталістичного обороту". Виявилось, що "без цього жити не можна".

М. Руденко числами ілюструє величезний господарський стрибок, на який країна здобулася за шість непівських років. А я наочно пам'ятаю, як протягом одного лише сільсько-господар-

ського сезону країна вирвалася з страшного голоду. Я ніколи більше не бачив такої великої кількості людей у полі. Громадянська війна майже повнотою позбавила село коней. Землю обробляли коровами і ручним способом. І все це робили півголодні люди весело і з жартами. За часів воєнного комунізму, коли люди вимирали з голоду, агітатори розписували казкові картини майбутнього сільсько-господарського виробництва з тракторами й іншими машинами. І люди не забули про це. От ми удвох з братом садимо кукурудзу. Один ударом сапи робить ямку. Другий опускає туди зерно і ногою чи рукою загортає ямку. Повз нас проходять кілька односельців, теж з сапами на плечах. Худі докраю, але веселі, жартують, сміються. Хтось кричить нам: "Що, трактор включили? Сапою трах-трах!" Усі сміються, сміємося й ми. І так зо сміхом село першого ж року НЕПу саме наситилося і місто нагодувало. А рік пізніше країна почала експортувати збіжжя. І з кожним роком експорт зростав, аж до часу, коли почалася колективізація і ліквідація куркульства як класи", що привели до нового, ще страшнішого голоду.

Почався жахливий період життя нашого народу. Згідно з запевненнями уряду, ми багатіємо. І це цілковито відповідало Марксові, бо небаченими темпами розвивалася важка промисловість — основа могутности країни, — а робітнича класа жила надголодь, селянство вимирало, а з десятків мільйонів аборигенів ГУЛагу витискали всі соки, і вони масами йшли у тундровий перегній і перетворювалися на таборовий пил. Минали роки, десятиліття, а ми ніяк не могли зрозуміти, що справжнє багатство країни міститься в хлібі. США багата країна не тому, що вона найпередовіша з промислового погляду, а тому, що її промисловість зародилася й росла на базі могутнього сільського господарства і до цього часу спирається на здорову основу. Сільське господарство цієї країни не тільки подає в достатку енергію для свого народу, але й робить країну наймогутнішим у світі експортером хліба. США дають половину товарного хліба, який викидається на світовий ринок.

З трудом, із скрипом і скреготом починають і в нашій країні втямлювати, що потрібні не лише машини й озброєння, але й хліб. Ухвалюються постанови за постановами, накреслюються, здавалося б, найрозумніші заходи. А хліба нема й нема. Нам усе щось заважає одержати його достатньо — то посуха, то заволоження, то вітри, то ще якісь незрозумілі причини. Причин цих шукають, знаходять, усувають, але з'являються нові, і проблема лишається не розв'язаною. А справа вся в тому, що "енергію прогресу творить свобода". На жаль, у керівництві нашої країни немає розуміння цього. Радянські керівники, називаючи себе лєнінцями, не розуміють того, що неодноразово підкреслював

Ленін. Так, виступаючи 1 січня 1914 року в газеті *Пролетарская правда* з приводу гасла американських робітників — "4000 карбованців на рік і 6-годинний робочий день", він указував, що в США — найпередовішій державі, з повною політичною свободою і найрозвиненішими демократичними установами — таке гасло здійсненне. "Застосування машин в Америці, завдяки повній політичній свободі... розвинене сильніше, ніж будь-де в світі..."

"Країна незміренно багата уже тепер, і вона може відразу потроїти свої багатства..." (Ленін В. І., Соч. вид. 4, т. 20, стор. 52). Він писав далі: "У кожній цивілізованій країні світу ця мета американських робітників являється теж цілком досяжною метою; але для цього потрібні основні умови свободи в країні" (там само, стор 53). Цих умов у нашій країні саме й бракує.

Люди недалеко не можуть зв'язати на перший погляд різномірні речі: політичні свободи і виробництво суспільного багатства. Але вони пов'язані найбезпосереднішим чином.

Політичні свободи являються природним наслідком вільної підприємності, яка прийшла на зміну феодальному способу виробництва. Феодалізм заважав прогресові не тим, що він заважав працювати. Ні, працювати він примушував. Але він заважав свободі обігу і тим порушував нормальний хід життя. І життя змело його. Марксизм породив лад діаметрально протилежний ладові вільних підприємців і тим він, як і феодалізм, ворожий політичним свободам.

"За зовнішньою видимістю феодалів тепер немає. Одначе, тисячі, десятки тисяч дрібних чиновників роблять те ж саме, що робили феодали — не купують, а в і д б и р а ю т ь с и л о ю . З незчисленної кількості напівголодних наглядачів і обліковців клеїться тисячоликий феодал — Держава. Нікому від цього не легше, ніхто не виграє — усі ми опиняємося в якомусь титанічному жорні, яке перемелює наші душі й кості. Класових ворогів немає, кожен з цих чиновників вважає себе трудящим, а не експлуататором. Але експлуатація все таки існує: народ експлуатує сам себе. Починаєш запідозрювати, що цим процесом керують не люди, а якась містична сила, на ім'я якій Тьма".

"Але от що залишається незаперечним: хоч і як експлуатували б людей, держава від цього не багатіє, а навпаки — прямує до зuboжіння. Чому? Тому що експлуатація населення ніколи не збільшує кількості продукowanego хліба. Навпаки: його продукція неухильно знижується через утрату зацікавлення до хліборобства і до самої землі. Зменшується кількість худоби, земля дедалі менше дістає органічних добрив. А без органіки мінеральні добрива мертві. Весняні води й вітри зносять рештки плодючості в

моря й океани. Держава рухається до неминучої загибелі. Ні грізна зброя, ні могутня промисловість їй уже не допоможуть з-під ніг вислизати земля". Саме про це твердить нам життя, щорічно ставлячи країну на межі продовольчої катастрофи. "Прогресивна економічна формація чи регресивна — ясно з того, скільки вона продукує хліба. Природа сама підводить підсумок нашій господарській діяльності. Вона — вищий суддя, нам лишається лише вислухати її вирок. Ніякі ідеологічні спекуляції у цьому ділі не допоможуть".

Єдина достойна відповідь на цей вирок — повна політична свобода, яка одна тільки може розв'язати ініціативу трудівників землі для повернення до нормального хліборобства, ґрунтованого на визнанні землі головним виробником вартості, яку треба безнастанно захищати — зупинити знищення і виснаження землі і почати поступове, але неухильне відновлення і збагачення її.

М. Руденко в своїй праці неодноразово звертається до релігійно-філософських питань. Я не вважаю для себе за можливе входити в їх обговорення.

З народження, обряду хрищення, родинного і шкільного виховання я — православний християнин, але все свідоме життя перебував у партії, яка ісповідує зоологічний атеїзм. І хоч сам я завжди ставився до віри інших з пошаною, але над питаннями релігії не замислювався і без роздумів дотримувався офіційного партійного світогляду. З релігійно-філософських питань майже нічого не читав, а головне — і не замислювався над ними. Силою цього я в релігійно-філософських питаннях навіть не дилетант, а просто невіглас. Тому не буду висловлювати своїх суджень стосовно закорнених автором релігійно-філософських питань, а лише відгукнуся на них двома своїми судженнями в релігійному аспекті.

Перше. Досвід побудови соціалізму в СРСР можна розглядати як результат експерименту, поставленого за теорією Маркса. Коли це так, то не можна не звернути уваги, що експеримент поставлений з урахуванням щільного закону, тобто вжито всіх заходів, щоб дослід пішов суворо визначеним шляхом і в ході свого здійснення не міг ухилитися вбік — зайти в якунебудь не передбачену експериментатором щілину.

Розгляньмо ті умови, за яких на нас експериментували, і переконаємося, що справа була поставлена саме так.

Почнімо з того, що революція перемогла відразу на 1/6 земної кулі. Територія революційної країни розташована компактно і має природні дуже зручні для оборони кордони. Силою цього можливість перервати експеримент шляхом воєнного втручання була практично виключена.

При владі стала добре організована, дисциплінована, досить

далекоглядна в розумінні оборони своєї влади і гранично рішуча партія, здібна на будь-які, навіть найжорстокіші і нелюдські заходи придушення всякого опору. Тим самим експеримент був забезпечений і від загибелі в результаті внутрішньої протидії.

На території СРСР опинилася одна чверть орної землі світу. І не якоїнебудь, а не гіршої від земель стейту Айова (США) й італійських лесових ґрунтів. Це величезні масиви найпотужніших українських, кубанських і донецьких чорноземів. Це плодючі землі Сибіру і Далекого Сходу. Це соняшні землі Середньої Азії, Кавказу, Криму. Це знаменита центрально-чорноземна смуга. Та й так звана нечорноземна область і переволожені землі Білорусії віками годували своє населення. Таким чином і стихійний голод не міг зірвати експеримент, тим більше, що на 25% орних земель світу припадало менше 8% людства.

У підземних покладах країни виявилися заложеними велетенські енергетичні ресурси у вигляді вугілля, лупаків, нафти, газу, а також по суті всі корисні копалини. Це був, можна сказати, "страховий фонд" експерименту.

В загальному нашій країні всього було дано так з верхом, що хоч і як ми калічили б природу, хоч і як розтринькували б її ресурси, хоч як затруювали б навколишнє оточення, хоч як нищили б ґрунти й їх плодючість — експерименту цим не можна було зірвати. І коли експеримент у таких умовах дав негативні результати, коли не вдалося домогтися того єдиного, що було обіцяне теорією — економічно квітучого суспільства, — то є всі підстави вважати порочною саму теорію. Незримий експериментатор ніби спеціально потурбувався досягненням однозначної відповіді на поставлене ним питання, щоб провал теорії не можна було нічим пояснити, крім як порочностю самої теорії, щоб ніхто не міг сказати: "Теорія добра, але умови були погані". Ліпших умов, ніж ті, що були створені для теорії Маркса в СРСР, просто вигадати неможливо.

Експерименту наче б хтось весь час пильнував. Коли Ленін, зрозумівши згубність накресленого Марксом шляху, спробував перервати експеримент і під димовою завісою марксистської фразеології повернути життя в його нормальне річище, смерть зняла цю загрозу з шляху експерименту: ленінський НЕП був ліквідований, надійшла моторошна ера марксистської колективізації і ліквідації куркульства як класи (створення трудових армій для сільського господарства); почався масовий ГУЛаг (трудова армія для промисловости), голод і війни, тобто все те, що закономірно випливає з теорії марксизму.

І вже зовсім чудом виглядає те, що через чотири десятиліття після Жовтневого перевороту був закладений дослід на другому кінці земної кулі, в інших умовах і при інших виконавцях (Куба).

Результат той самий. Такий самий нелюдський тоталітарний режим, з тими ж вадами. Тепер уже не можна виправдати теорію і нездібністю чи неумінням виконавців. Дана теорія не могла дати іншого результату. Це тепер становилося незаперечною істиною.

Д р у г е . Досвід Радянського Союзу можна розглядати і як експеримент вироблення нової, позарелігійної моралі.

Комуністична ідеологія зформована на споживацьких засадах. "Від кожного за здібностями, кожному за потребами" — ось суть цієї ідеології і та єдина мета, до якої повинні прямувати люди. Ця ідеологія — говорить М. Руденко, — "породжує той різновид атеїзму, який обожнює суспільне корито. А оскільки за межами цього корита, як 'суспільної субстанції', інших вартостей не існує, то мета життя зводиться до того, щоб, розштовхуючи інших, якнайраніше і щільніше притиснутися до корита. Притиснутися так, щоб ніякі сили в світі не змогли тебе від нього відірвати".

Це ми й спостерігаємо в нашому повсякденному житті. Від суспільного корита або, що те саме, від влади відривають тільки з кров'ю (сталінський терор). Ті ж, хто тримається дуже міцно, лишаються при суспільному кориті до смерті. А що таких, які кріпко тримаються і довго живуть, серед багатомільйонного народу знаходиться немало, то ми дійшли врешті-решт до правління герократії, що являється ще однією причиною застою в суспільному житті. У нас найстаріший у світі уряд (не лише щодо тривалості перебування при владі, а й щодо віку його членів).

Чи можуть описані якості прикрасити людину?

І чи ліпша така людина, ніж та, що зростає на релігійній моралі, яка во главу угла ставить духовні цінності?

Я далекий від того, щоб викладати тут релігійну мораль, але мені думається, що прагнення людини, вихованої у любові до ближнього і в пошані до свободи кожного, до спілкування з вищим розумом, з творцем усього суцього, прагнення бути подібним до нього в своїх діях підносить людину, робить її життя духовно наповненим і щасливим. Споживацька ж мораль плодить кар'єристів, властолюбців, користолюбців, донощиків, провокаторів, катів і... пияків.

От, власне, до якого висновку доходимо ми на основі аналізу радянського морального експерименту. Усі віруючі люди, з якими стикало мене життя, люди високої моралі, незрівняно вищої, ніж люди, що їх оточують, без віри, без прагнень, без високої мети. Ніхто з цих віруючих ніколи не намагався повернути мене на свою віру. Але самою лише поведінкою своєю прихилили мій розум і душу до думки про духовні цінності.

Загибель марксизму після радянського експерименту фактично сталася.

Чому ж, не зважаючи на це, він продовжує поширюватися по Землі? І до того ж з наростаючою швидкістю?

Однозначно відповісти на це питання трудно. Можна висловити лише припущення, побудовані на аналізі теоретичної спадщини Маркса і на досвіді нашої країни.

Теоретична спадщина Маркса настільки ускладнена, заплутана, та ще й перебуває нерідко в незавершеному стані, що розібратися з нею, збагнути її, не маючи більшої кількості вільного часу і без спеціальної наукової підготовки майже неможливо. Тому маси сприймали її через ходячі догми, головним чином через *Комуністичний маніфест*, через програмові заяви марксистських партій, через партійну пропаганду. А ця остання, правильно висловлюючи душу марксизму, зверталася до таких почуттів, як заздрість, жадоба, честолюбство, властолюбство, інстинкт звірячої зграї (той інстинкт, який згромаджує хлопчаків у зграї для хуліганських нападів на дорослих чи для їх пограбування). Оце ті "п'ять китів", спираючися на які, марксизм приваблював до себе дедалі більші маси.

З часом це вчення ставало модним. А вже коли мода — кожному імпонує, щоб його вважали за такого, що розуміє модну науку, хоч про неї він знає лише з чуток і здібний тільки на повторення ходячих догм. А закони моди — чи то в одязі, куренні, модному читанні чи приналежності до модної політичної течії — незбагненні. Трудно розвиваючися в епіцентрі, деякі з них раптом починають бурхливо ширитися по периферії. І коли в епіцентрі вже сміються з якоїсь раніше виниклих мод, вона дослівно з кур'єрськими швидкостями мчить на найдальшу периферію. І чим менше культурна ця периферія, тим міцніше хапається вона за застарілу моду. Саме це й діється під цю пору з марксизмом. Він утверджується в найнекультурніших, економічно слабо розвинених, півдиких країнах.

Але пояснювати дане явище лише модою було б несерйозно. Є ваговитіші підстави. Думаю, що головне — непоінформованість і тривога за долю свого народу, за людство. Весь світ тепер у тривозі. Усі відчувають: щось не так іде, як треба. І всім хочеться змінити становище на ліпше. Усім! І тим, що живуть у "капіталістичних", і тим, що живуть у "соціалістичних" країнах. Але в країнах соціалізму народ задушений тоталітарною диктатурою і позбавлений можливості висловлювати свої тривоги. Офіційна ж пропаганда під бравурні марші провіщає на весь світ "успіхи" соціалізму, "щасливе" життя своїх громадян, їх любов до Батьківщини і відданість партії. І багато мешканців "капіталістичних" країн, перед якими ніхто досі не розгорнув жодної нової позитивної програми,

починають думати. А може, "там" дійсно твориться краще майбутнє людства. Може, варто спробувати віддати владу своїм комуністам? Їм не в'язку, що між сучасним "капіталізмом" і "соціалізмом" в економічній ділянці принципових різниць немає. І один і другий будують свою економіку на дедалі більше зростаючому витрачанні заготованих природою енергетичних і сировинних ресурсів Землі. Єдина різниця в тому, що "соціалізм" довів цей принцип до крайньої межі і тому підійшов до безодні набагато ближче, ніж капіталізм. Але люди не знають про це й думають: "А, може, спробувати?" Деякі народи і "пробують". Далі с л о в о бере тоталітаризм, і ми починаємо чути з таких країн лише безконечні невгомні славословія "народному" уряду і партії, та подеколи задушені стогони, що прориваються з катівень.

С л о в о ! Воно дуже винне в тому, що діється в світі. Пріоритет одержало брехливе слово. Брешуть так багато і так рафіновано, з витратою таких величезних засобів, що правді, буває, просто не пробитися. Марксизм тепер виступає під багатьма вивісками: соціалізм, комунізм, советизм, інтернаціоналізм, марксизм-ленінізм, маоїзм і т. д. Про марксизм безперервно говорять на всіх мовах світу радіостанції Радянського Союзу й інших "соціалістичних" країн. Його пропагують марксистські партії всіх країн світу і їх дочірні організації. При цьому ніколи навіть не згадують про справжні наслідки радянського експерименту. Навпаки, завжди підкреслюють безперервну п е р е м о ж н у ходу марксизму по Землі.

А що протиставлене цій навальній масованій пропагандистській атаці? "Свобода" та "Вільна Європа"? Здається, і все? Але їх глушать. Наглухо глушать. І правителі Заходу не можуть навіть з цим електронним піратством упоратися. Про пересилання російською мовою "Голосу Америки", "Бі-Бі-Сі", "Німецької хвилі" й інших можна говорити як про контрпропаганду лише умовно. Їх "голоси" пом'якшені часто до півправди. Преси й організацій, які критично обговорювали б соціалістичну теорію і практику, в країнах соціалізму взагалі немає. За такі обговорення покладена ст. 70 Карного Кодексу (антирадянська пропаганда: 7-8 років ув'язнення і 6 років заслання), а то й ст. 64 (зрада батьківщини — аж до розстрілу).

Таким чином, ведучи найбезсоромнішим чином брехливу пропаганду, марксизм душить будь-яке слово правди, що викриває його, і з безсоромним нахабством називає правду наклепом. Цьому нахабству нічого не протиставлено. Мало того. Немає навіть відсічі прямому насильству — діям терористів, що захоплюють літаки і закладників, втручанню у справи інших країн для збройного накидання народіві влади промарксистських угруповань (В'єтнам, Анголя, Ляос). Як же після цього можна дивуватися з

територіяльних приростів марксизму! Щоб покласти край цьому, треба перш за все виключити насильство з життя суспільства, у тому числі й те насильство, яке живе під налічкою визвольного. І подруге, забезпечити дійсну свободу інформації, свободу обговорення будь-яких питань, тобто позбавити тоталітарні режими права вводити в себе обмеження на інформацію і називати все це своєю внутрішньою справою.

І ще одне не малої ваги питання: критикувати, з яких позицій? Нині критика марксизму (соціалізму) пливе головним чином по верхні. У ній багато емоцій, але зовсім не вистачає справжньої наукової аналізи, справжньої наукової критики, ясних наукових висновків. Навіть теоретичні твори найчастіше виглядають як окремі авторські погляди. Марксизмові, що претендує на звання науки, треба не окремі погляди протиставляти, а поставити його віч-на-віч з найновішими науковими досягненнями і показати його антинаукове й застаріле реакційне нутро. Народові потрібні не погляди, а справжня наука, ясний виклад незаперечних економічних законів природи.

"Наші погляди можуть мінятися, — говорить М. Руденко, — закони природи — ніколи".

В умовах найвитонченішої, замаскованої під правду тотальної брехні правда потребує солідних, незаперечно наукових обґрунтувань і приступного, образного викладу. Пропонована праця, мені думается, відповідає обом цим вимогам. Це тим дивніше, що написані *Монологи* в Радянській країні, на матеріялі, приступному кожній радянській людині. А матеріялі ці — ех! — не багаті. "Ми позбавлені найконечнішої інформації", — говорить автор. Скільки ж сил мислення довелося йому витратити, щоб досягнути такого значного наукового і літературного результату, щоб дати дійсно наукове і приступне розумінню кожної грамотної людини спростування "шверпункту" економічного вчення Маркса, його теорії додаткової вартости й обґрунтувати на противагу їй вчення про енергію прогресу.

Питання, що хвилює кожного письменника, — чи знайде його книжка читача, чи відгукнуться на неї — для М. Руденка вже розв'язане. Тепер, коли я пишу ці рядки, книжка уже крокує по "Самвидаву" і на неї великий попит. Видно, читач давно чекає на книжку, яка не лише критикує, але й показує вихід з глухого кута. Влада й офіційна преса книжку покищо не зауважили чи тримаються повсякчасної своєї тактики замовчування. Десь там в інстанціях, що ведуть нагляд, книжку, можливо, намагаються зарахувати до антирадянщини, але антирадянською вона не є. Більше того, автор, зробивши книжку приступною кожній грамотній людині, адресує її в першу чергу комуністам і людям, які вивчали чи вивчають політекономію.

Автор відкрито і недвозначно проголошує себе прихильником комуністичного світогляду і саме його відстоює в своїй праці. Він піддав нищівній критиці Марксове економічне вчення, але це виступ не проти комунізму, а на його оборону. Економічне вчення Маркса взагалі не наука, а трагічна помилка на шляху до кращого майбутнього. Викриття антинаукової теорії — заслуга перед комунізмом. Не повалити комунізм розвінчуванням антинаукових теорій, а витягнути його з моря політичних спекуляцій, лжі, бруду, ворожнечі, ненависти, взаємознищення. Витягнути, поставити на наукові підстави і зв'язати з вірою у Вищий Розум, з високою мораллю — ось те, до чого прагне автор. І він говорить про це прямо й одверто. Так, висловлюючися про книжку К. Буржуадемова *Очерки растущей идеологии*, М. Руденко пише: "К. Буржуадемов, відкидаючи марксизм, не відкидає ні ідеї комунізму, ні лєнінського НЕПу. Але, звичайно, комунізм Буржуадемова (як і мій) не має нічого спільного з комунізмом Маркса і Сталіна".

Виступаючи непримиренним противником марксизму, як вчення антинаукового й антигуманного, М. Руденко твердо відстоює позитивне в теорії соціалізму. Він пише: "Марксизму, як такого, немає — у теоретичному розумінні він фікція. Про лєнінізм цього сказати не можна. Лєнінізм є! Звичайно, він лише там, де Лєнін виявляє повну самостійність — тобто в НЕПі". І далі: "Ми говоримо про НЕП як про економічне вчення, яке нам здається вдалим. Ми повелися б нерозумно, якби відкинули свій власний досвід, на якому можна поставити знак 'плюс'".

Думаю, теоретична позиція автора ясна і вона аж ніяк не антикомуністична. Мені вона зрозуміла і сприйнятна.

Бувши нетерпимим до всього антинаукового в комунізмі, автор дуже м'яко, але з докором відповідає тим, хто з вірою в марксизм утратив довір'я й до комунізму, хто, беручи участь у демократичному русі, готовий роздратуватися від термінів — комунізм, комуністичний, комуніст. М. Руденко пише: "'Капіталізм, який буває за комунізму' — ось основний зміст НЕПу! Чи розуміють цю формулу ті, хто так нетерпимо ставиться до людей, які продовжують називати себе комуністами навіть тоді, коли загибель марксизму фактично відбулася?"

Яке глибоке зауваження! Коли читач пригадає, що перехід до інших порядків відбувається не від нуля чи теоретично вирахованого пункту, а в поточному житті, за тих порядків, які продовжують і будуть продовжувати існувати поряд з новим, то він зрозуміє і геніяльність формули — "капіталізм, який буває за комунізмом". А, з другого боку, і докір автора в тому, що судять про людей не з сутності їх поглядів, а з назви, також слушний. Скільки витримав наш народ за те, що не судження, не думки інших усвідомлювали, а

судили про них з наличок, які хтось їм дав чи вони взяли їх самі на себе.

Висновки свого дослідження автор звертає до керівництва КПРС. Немає сумніву, знайдуться ті, хто осудить автора за таке адресування. Але підстава у цих "суддів" лише одна: "Що їм писати. Вони однаково не відповідають". Але ця позиція, можливо, й виправдана з морального погляду, але не далекосяжна. Це скорше позиція людини, яка образилася за те, що не відповідають і чинять беззаконня. У М. Руденка позиція інша. Щоб двері відкрили — треба стукати. Врешті-решт знайдеться хтонебудь, хто не витримає стукучи і підійде до дверей. Кулак у М. Руденка (його праця) такий міцний, що розмахувати ним просто в повітрі нерозумно. Ліпше трахнути в двері. У відповідності з своїми поглядами автор звертається до тих, кого вважає реальною владою і в кому сподівається знайти сили, здібні до праці для оновлення нашого суспільного організму. Він пише: "Партія винна в тому, що лєнінський НЕП був розтоптаний... Вона ж, партія, і зобов'язана вивести наш народ із смертельної пастки. Це на її сумлінні. Із власного досвіду знаю, що в її лавах є немало чесних, самовідданих людей. Тут уся справа в тому, чи прийдуть до керівництва антисталінські сили, які сьогодні придушені, абож їм назавжди закритий шлях до вищих партійних посад. Але у довговічність сталінських метод керівництва я не вірю. Те, що дозріло в людських душах, не можна задушити. Країна потребує глибоких демократичних перетворень".

Таке звернення і обґрунтоване й доречне, свідчення глибокого оптимізму автора, його переконаності у правильності своїх висновків і віра в творчі сили народу. Немає сумніву, що звернення до інших комуністичних і робітничих партій теж було б цілком доречне.

Комуністи зобов'язані піддати науковій перевірці закорінені догми і відмовитися від захисту антинаукових теорій. Вони повинні припинити культивування ворожнечі й ненависти, розпалювання розбрату всередині суспільства. Їм треба думати не про завоювання влади, а про майбутнє людства.

Партія, для якої понад усе добро народу, а не влада, повинна замислитися над тим, як припинити розбазарювання природних запасів землі без користі для людства і на створення зайвого комфорту. Їм належало б виступити з програмою боротьби за прирощування енергетичних ресурсів земної кулі, за бережне ставлення до природних багатств й ощадне споживання, за повну ліквідацію завданих природі втрат і відновлення первісної чистоти усіх водних артерій і акваторій, за безперервне нарощування рослинних багатств, особливо врожаїв продовольчих культур, за відновлення і раціональне використання рибних багатств. За безнастанне зростання споживання не викопних (сила вітру,

морські течії, припливи-відпливи, різниця температур шарів води) і позаземних енергетичних ресурсів.

У комуністів великий борг перед людством. Занадто довго, уперто і наполегливо вони накидали народам антинаукове, жорстоке вчення — марксизм. Зараз перед нами відкриваються небачені перспективи творчої діяльності. Але щоб використати ці перспективи, треба зрозуміти сенс загальнолюдських завдань. Як комуністи виявляються неспроможними на це, знайдуться інші сили. Не можуть не знайтися, бо від опанування людством невичерпних джерел космічної енергії залежить життя Землі. У цьому випадку комуністи, як сила, що виконала свою негативну роллю (на них була доведена антинауковість марксизму), опиняться відкинутими туди, де опинилося й їх вчення — марксизм, у запасники архівів історії.

Червень — липень 1976

Copyright 1976 by "Sucăsnișt" and A. Hryhorenko

”ДАБЛТОК”, АБО КОМЕНТАРІ, ЩО ВИКЛИКАЮТЬ ТРИВОГУ

Мирослав Прокоп

I

Є відомою істиною, що у міжнаціональних взаєминах дуже часто найшляхетніші слова прикривають найбільш лукавий зміст.

Згідно з такими поганими звичаями, західноєвропейські колонізатори, які свого часу завойовували африканський континент і грабували його природні та людські ресурси, — переконували світ, що робили вони це не заради власних прибутків, але, мовляв, в ім'я зобов'язань білої людини перед чорною расою. У такому ж пляні російські царі не завойовували народів, не поневолювали їх, вони лише брали їх під свою опіку, шляхетно простягали їм братню допомогу, захищали перед сторонніми наїзниками. Керуючись такими, мовляв, гуманними намірами, вони встигли “визволити” десятки народів Східньої Європи й Азії. Навіть німецькі нацисти пробували у подібний спосіб прикрасити свій похід на схід: їхні танки трошили міста і села народів СРСР, голодовою смертю вмирили тоді сотні тисяч полонених, над населенням завис жах гестапівського терору, а водночас у тих же містах і селах красувалися великі портрети вождя III Райху з підписом: Гітлер-визволитель.

Вершин забріханості у політиці надуживання шляхетними словами та поняттями для того, щоб під ними приховати грубе насильство, — досягли московські більшовики. За майже шість десятків років свого володіння вони створили цілий політичний словник, в якому окремі поняття означають зовсім щось протилежне до того, що за загальноприйнятими нормами вони мусіли б означати.

Цю підступну махінацію словами, що нею користуються вожді КПРС, англосакси називають “даблток”. Українською чи іншими мовами це слово віддати важко; найближче визначити його можна як дволику, лицемірну, брехливу мову. Ті, хто нею послуговується, кажуть: “любимо”, — а на ділі ненавидять; проголошують: “визволяємо”, — а в дійсності поневолюють; декларують: “несемо свободу” — а насправді будують в'язниці, концтабори та психушки.

Словник сучасної англійської мови (*Dictionary of Modern English Usage*. New York-Oxford: Oxford University Press, 1965) каже, що "даблток", — це "засіб пропаганди, звичайно пов'язаний з комуністичною ідеологією, але ні в якому разі тільки з нею". Там читаємо далі, що, "уживаючи "даблток", ту саму річ можна називати тиранією і демократією, агресією і визволенням, бунтом і самовизначенням".

Що такою забріханою мовою послуговуються московські більшовики, це відоме зокрема поневоленням ними народам. Але їм рівночасно відоме, що перекручених понять Москва вживає не тільки для того, щоб закрити справжній характер своєї політики, застосовуваної до народів СРСР, зрештою, також до сателітів, але і для того, щоб облпльовувати їх визвольну боротьбу, шельмувати їхніх національних героїв, очорнювати їхню традицію, фальшувати їхню історію і взагалі знущатися над самою ідеєю їхнього прагнення до свободи. За таким пляном у час, коли в СРСР поневолюються десятки неросійських народів, винищується їхня культура, грабується їхня економіка, колонізується їхня територія, русифікуються усі без винятку ділянки їхнього життя, — в устах московських пропагандистів це іменується справедливим розв'язанням національного питання, безкорисною допомогою так званого старшого російського брата, свідченням політики дружби і рівності народів.

А коли проти такого масового обману піднімають протест патріоти неросійських народів, коли вони здирають маску з цинічного "даблтоку", коли вони закликають свої народи до самооборони, — таких сміливців московська пропагандивна машина плямує "ворогами народу", "буржуазними націоналістами", що хочуть посіяти розбрат у щасливій сім'ї радянських народів, що роблять наклепи на радянський політичний і суспільний лад. А завершується така пропагандивна кампанія арештами та довгими строками у таборах і в'язницях та психіатричних "лікарнях" для тих, хто мав мужність виступити проти тиранії обману і терору.

II

Одначе, у цій статті не йдеться про злодіяння московських більшовиків. Це загальновідомі речі. Менше натомість відоме, як до цих питань ставляться російські антикомуністи чи взагалі дисиденти. Вони ж є сьогодні носіями ідей опору російського народу комуністичній диктатурі, і тому їхня постава має не абияке значення для неросіян. Говорити ж про тих людей треба тому, що хоч усі вони виступають на захист політичних і соціальних прав російського народу, у той же час російські дисиденти — за зовсім

незначними винятками — тієї самої міри не стосують до неросійських народів імперії. А якщо теоретично і декларативно вони заявляють, що стоять на принципі самовизначення, то завжди тоді, коли постає питання про практичне застосування тих прав, точніше про державну незалежність неросійських народів СРСР, про відірвання від Росії, — зразу починається крутість і з-поза шляхетних фраз та декларацій російських дисидентів вириває імперіалістичне шило.

Спитайте пересічного російського дисидента з кіл найновішої еміграції, що він думає про ці питання, і ви швидко побачите, що, обгородившись заявами про самовизначення народів СРСР, отже, логічно ніби й їх відділення від Росії, він у той же час висловить здивування, для чого власне ті неросійські народи мали б відділитися; він поставить під сумнів, чи справді ті народи хочуть бути самостійними або чи взагалі доцільно це робити, коли, мовляв, сьогодні світ іде не до роздрібнювання держав, а до їх об'єднання. Те, що життя навчає про зовсім щось інше, що в Об'єднаних Націях сидять тепер представники 144 держав, дві третини яких утворилися щойно після другої світової війни, російських дисидентів не переконує, — мовляв, воно Росії не стосується.

Буває і таке: відділитися від Росії — в розумінні російських дисидентів — дехто міг би, але на всякий випадок не Україна, а якщо і вона, то тільки її частина, найкраще та західня, на яку, як відомо, і так ще гострять апетити деякі, правда, нечисленні польські кола. Відоме, що своєчасно таку цукерку обіцяв українцям Олександр Солженіцин. Останньо він дещо модифікував свою пропозицію. Він каже, що властиво доведеться проводити плебісцит в усіх областях України...

Коли ж хтось із неросіян зверне увагу на те, що така подвійна арифметика російських демократів кидає понуру тінь на їхню ширість, що в нашу добу важко відмовляти будь-якому народові його права на незалежність, що, отже, це право безспірно належить також неросійським народам СРСР, — тоді на адресу неросіян кидаються обвинувачення у "войовничому націоналізмі".

Таким чином у ставленні російських дисидентів до неросійських народів СРСР утворюється справжній "даблток", мовляв: ми за право вашого самовизначення, але воно не мусить означати те, що ви думаєте, бо для чого вам відділитися; і з другого боку: ви маєте повне право на самостійність, але коли ви до неї прагнете, то ви вороги російського народу і "войовничі націоналісти".

Від такого гріха "даблтоку" чи принаймні замовчування і недомовлювання не вільні редактори та співробітники російського кварталника *Континент*.

Як відомо, *Континент* — це найсерйозніший сучасний російський журнал, що виходить у Парижі, а видають його провідні діячі із найновішої, третьої, хвилі російської еміграції, точніше — Володимир Максимов (головний редактор), Віктор Некрасов (колишній довголітній член Спілки письменників України), Євген Терновський та Наталя Горбаневська. Співробітником журналу є й Олександр Солженіцин, а у складі редакційної колегії, (хоча вона, треба думати, має радше декоративний характер) є такі видатні чужинці, як Раймон Арон, Джордж Бейлі, Сол Беллов, Єжи Гедройць, Корнелія Герстенмайер, Ежень Йонеско, Мілован Джілас, Артур Кестлер, Іньяціо Сілоне, Юзеф Чапський, Роберт Конквест та інші, — справді імпазантний колектив діячів культури сучасного світу. Серед них є й ім'я Андрія Сахарова.

Слід відзначити, що свого часу головний редактор журналу Максимов робив заходи, щоб до редакційної колегії приєднати когось з українських діячів культури на еміграції. Ця спроба не вийшла, коли з українського боку висунено вимогу точного з'ясування редакційної політики щодо неросійських народів Радянського Союзу. Не вийшло також досі нічого і з співробітництва з *Континентом* представника з України, а такий власне плян мав Максимов, інформуючи у розмові із співробітником нашого журналу Володимиром Гаврилюком, що "ближчим часом" "нам запропонують кандидатуру з самої України" (*Сучасність* ч. 4, квітень 1975). Невідоме й те, чи вдалося редакції *Континенту* приєднати у його редакційну колегію когонебудь із представників інших неросійських народів СРСР, а це теж редакція плянувала.

Як би там, одначе, не вийшло, а дотеперішні вісім випусків квартальника *Континент* засвідчують широкий задум у пляні співробітників, тематики та якості. Усе зроблене з справжнім російським розмахом. Сама назва журналу про це свідчить найкраще: вона каже, що читач *Континенту* має діло не з самою Росією, і не з самим Радянським Союзом, і не з ним плюс сателіти, тобто з імперією, а з цілим континентом, з європейським континентом. Звичайно, після появи вісьмох випусків журналу важко ще повнотю оцінити, наскільки широкий задум його редакторів себе виправдає. Зате з точною певністю можна сказати одне: порівняно мало написано там про ставлення його видавців до прагнень неросійських народів СРСР, а те, що написане, — в більшості розчарує, а то й серйозно тривожить.

Якщо йдеться про українську проблематику в *Континенті*, то не можна сказати, що її редакція ігнорує. У третьому випуску

журналу надруковано привітання і заяву патріярха Української Католицької Церкви Йосифа Сліпого та есей Валентина Мороза п. н. "Хроніка опору", у п'ятому статтю Івана Кошелівця "Хроніка українського опору", а у четвертому статтю видатного польського публіциста Юліюша Меровшевського "Російський 'польський комплекс' і території УЛБ", в якій проблема України та взаємини між нею, Росією і Польщею посідала центральне місце. У шостому числі *Континент* приніс відомий українським читачам діалог Вячеслава Чорновола і Бориса Пенсона.

Інша картина утворюється, коли, як згадано, говорити про ставлення самих редакторів *Континенту* до проблеми неросійських народів, зокрема України.

Ось так, з'ясовуючи у першому випуску *Континенту* свою поставу до актуальних питань нашої дійсності та свої завдання, редактори того журналу поклали м. ін. дуже міцний акцент на їхній непримиренності до всяких форм диктатури і тоталітаризму. Логічно з такого кредо читачі мали б право робити висновок, що *Континент* відкидає диктатуру і тоталітаризм й у міжнаціональних взаєминах, що повною і твердо стоїть за право кожного народу вільно влаштовувати свою долю, що він засуджує втручання у справи інших народів, заперечує всякі форми поневолення, без будь-яких застережень, кваліфікацій чи інших викрутів.

На жаль, дотеперішні заяви редакції *Континенту* не викликають переконання, що свій шляхетний антитоталітаризм і антидиктатуру, своє демократичне profession de foi вони відносять також до міжнаціональних взаємин, точніше — до взаємин Росії з неросійськими народами СРСР.

Коли в *Континенті* появилась згадана вище стаття І. Кошелівця, в якій він, спираючись виключно на документи самвидаву, говорив м. ін. про боротьбу діячів українського руху опору "проти агресії великодержавного російського шовінізму, національної дискримінації, насильної русифікації усього культурного життя" та про їх "боротьбу проти запланованого російськими шовіністами убивства нації", редактори журналу поспішили долучити до статті власне післяслово, в якому висловили виразне обурення з приводу невідповідного "тону" розмови, що її повів Кошелівець та вказали йому на те, що мовляв, пора уже закинути "наші багатівікові спори" та усвідомити, що в боротьбі проти комуністичного тоталітаризму нам усім потрібна єдність.

Не залишила редакція *Континенту* без коментаря і статтю Меровшевського. Для тих, хто не ознайомлений з нею, слід пригадати, що свої думки він виклав насамперед у польському журналі *Культура* і що їх суттю було безумовне відречення від польського

імперіялізму стосовно України, Білорусії та Литви і рівночасна пропозиція російським антикомуністам та дисидентам у подібний спосіб з'ясувати своє становище в питанні російського імперіялізму. Мєрошевський писав, що "критерієм політичної позиції кожного російського емігранта мусить бути його постава до національного питання".

Редактори *Континенту* запротестували. Їх обурило те, що сучасний "радянський імперіялізм" ідентифікують з історичним російським імперіялізмом, бож у керівництві сучасної імперії були грузин Сталін, поляк Дзєржинський, євреї Троцький, Каменєв і Зінов'єв. Крім того, російський імперіялізм — писали вони — не мав плянів завоювати усі народи світу, принести їм тиранію, він не будував ГУЛагів. До того ще в радянських таборах ГУЛагу "тримали більшість саме росіян", а "в роки колективізації згинули саме мільйони російських селян".

Можна розуміти російських діячів культури, коли вони уболівають над спустошенням, яке в російській культурі посіяв більшовизм, над знищеними комуністичною диктатурою російськими діячами. Не можна заперечити, що більшовицьку революцію робили і нею керували і неросіяни. Кінець-кінцем російську імперію царського періоду будували частинно також неросіяни, і деякі з них були носіями найчорнішої реакції, жертвою якої тоді падали деякі видатні російські люди. Але з цієї причини царська держава не перестала бути російською імперією. Так само те, що у перемозі більшовиків брали участь видатні неросіяни, як і те, що деякі з них сьогодні є у верхівці Радянського Союзу, не міняє наявного факту, що СРСР — це пар екселянс Росія, точніше — нового типу російська імперія.

Взагалі треба дивуватися, що освічені росіяни сьогодні висувають подібні аргументи, бо не треба бути ні радянологом, ні знавцем російської історії, щоб знати, що, наприклад, паспортні українці типу Підгорного чи Грєчка, білоруси типу Мазурова здійснюють у Москві не українську чи білоруську політику, а політику російської імперії. Яке значення має те, що Гітлер був австрійцем, а Наполеон походив з Корсіки? До речі, сьогодні в самому центрі влади в СРСР, себто у секретаріаті ЦК КПРС немає ні одного неросіянина, а у політбюрі ЦК КПРС неросіяни у меншості, зовсім непропорційній до кількості неросійського населення в Радянському Союзі. Або коли справді так є, що усі народи СРСР однаково відповідають за більшовицьку диктатуру й усі вони рівні (це останнє твердять також вожді КПРС), то чому традиційно посади других секретарів ЦК компартії неросійських республік посідають самі росіяни (сьогодні за винятком Латвії)? А в той же час відоме, що саме посада другого секретаря є

ключевою в кожній республіці. Мусить же бути якась причина на те, чому у тій "інтернаціональній" державі таку позицію забезпечують саме за росіянами.

Ясно, що таких питань недвозначної дискримінації неросійських народів СРСР можна ставити безконечне число, наприклад, питання русифікації, ліквідації національних шкіл, плянового перемішування кадрів з метою колонізувати неросійські землі росіянами, економічний грабунок, проповідування расистських теорій вищої російської нації ("старший брат", "перший між рівними") при рівночасному здійсненні народовбивчої політики так званого злиття націй.

Як перед обличчям таких фактів можна говорити про однакові терпіння народів СРСР, про їхню однакову відповідальність за комуністичну диктатуру? Не даром, щоб підбудувати свою крихку теорію, редактори *Континенту* хапаються за неправду, запевняючи, наприклад, що більшість політичних в'язнів в СРСР — це росіяни і що під час штучного голоду в 1933 році гинули передусім росіяни, дарма що кожному дослідникові цього питання відоме, що, пропорційно беручи, число репресованих українців та інших неросіян багато вище, ніж росіян, та що в абсолютних числах українські селяни найбільше потерпіли від колективізації і голоду. Не даром чейже вони пробували рятуватися втечами на північ, у російські області, де голоду не було, але туди їм загороджували дорогу спеціальні частини НКВД.

IV

Слід сказати, що у цьому переліку кривд чи в питанні відповідальности за комуністичну диктатуру або в питанні того, хто має насправді владу в Кремлі, йдеться не лише про минуле, про історію, але не в меншій мірі про майбутнє. Справа в тому, що небажання російських діячів об'єктивно поглянути на те, що проминуло, кидає понуру тінь на їхню добру волю у ставленні до неросійських народів і в сучасному та майбутньому.

Тут приходимо до суті справи, до питання концепції національної політики редакторів *Континенту* (чи інших російських діячів), точніше кажучи — концепції їхньої політики стосовно неросійських народів Радянського Союзу. Висловом тієї політики треба вважати заяву редакції *Континенту* з приводу вищезгаданої статті Мерошевського, в якій він писав про т. зв. комплекс УЛБ, тобто про Україну, Литву та Білорусію. У заяві *Континенту*, що була надрукована поруч з статтею Мерошевського в четвертому числі *Континенту* (стор. 339), м. ін. читаємо:

"Якщо йдеться про так звану проблему УЛБ (Україна, Литва, Білорусія), то ми завжди заявляли і заявляємо тепер, що визнання священного права на самовизначення кожного із названих народів, без будь-якого втручання іззовні є одним із основоположних принципів нашого журналу".

Таку свою позицію редактори *Континенту* підтвердили останньо й у найновішому, восьмому числі свого журналу. У розділі п. н. "Колонка редактора", в якому постійно друкуються офіційні погляди редакції на окремі проблеми, надрукований коментар п. н. "Росія і самовизначення націй". Там пишеться:

"Метою цієї редакційної замітки є ще раз публічно підтвердити той принцип (себто принцип самовизначення націй — М. П.) і запевнити нашого читача зі Східньої Європи, в тому числі й з України, Литви та Білорусії, що для нас ті слова це не тимчасова тактика, не поступка публічній опінії, але тривале дійсне кредо. Проте водночас ми хотіли б пригадати людям, що засліплені войовничим націоналізмом, що в сучасній історичній ситуації російський народ є такою самою жертвою тоталітарного поневолення, як усі його брати у нещасті, байдуже, чи вони у Східній Європі, на Кубі, чи в Китаї" (стор. 387).

Як розуміти такі заяви?

Про те, хто і в якій мірі поневолений в СРСР і в чіх руках там насправді влада, ми вже говорили. Тому можна ті питання залишити на боці. Зате не можна залишити на боці два інші питання, себто принцип самовизначення народів і проблему т. зв. войовничих неросійських націоналістів.

Якщо йдеться про перше, то декларативно принцип самовизначення народів, що його російські діячі визнають як "священно обов'язковий", звучить дуже шляхетно. Проте, коли нагадати, як багато зла діється у нашому світі під ширмою величних гасел і декларацій, — а історія російської імперії всіх кольорів дає для цього особливо численні свідчення, — то нічого дивуватися, що до таких заяв про самовизначення, що виходять з уст російських діячів, неросіяни мусять приглядатися дуже сторожко. Для цього є чимало причин.

Поперше, як уже згадано, на таких заявах лежить тінь постійних російських натяків, застережень, кваліфікацій чи прямо викрутів, у формі того, що, мовляв, для чого все таки вам відділятися?

Подруге, — а це йде до пари з першим — російські діячі здебільша ставлять під сумнів питання, чи справді українці, білоруси або інші неросійські народи хочуть бути самостійними. Не даром українцям пропонується плебісцит в окремих областях,

очевидно, у тихій надії, що, може, якимось чином все таки пощастить зберегти при Росії хоч частину України.

Потрете, що це взагалі значить визнавати право на самовизначення українського народу (а це можна сказати і про інші народи), отже, народу, який у 1917 році самовизначився ясно і недвозначно, створивши власну державу, Українську Народну Республіку; який згодом, упродовж усього періоду сучасного поневолення, ділами, тобто боротьбою, чи то революційними засобами, чи то в галузі культури, науки, економіки, — не менш виразно виявив своє прагнення бути державно самостійним і за це заплатив життям сотень тисяч, а то й мільйонів своїх дочок і синів? Невже ж редактори *Континенту* (чи інші російські діячі) сумніваються в тому, що такі постаті і найновішого періоду боротьби українського народу, як Чорновіл, Мороз, Сверстюк, Світличний чи інші, прагнуть до чогось меншого від державної самостійності України? Невже ж нічого росіянам не говорить те, що Леонид Плющ, людина виразно інтернаціоналістських поглядів, ясно заявив, що він є за відокремлення України від Росії? Як можна тим людям — а усі вони походять з центральних земель України — пропонувати плебісцити на Лівобережжі, чи, зрештою, і в інших областях України? Що сказали б російські дисиденти, коли хтось сторонній сумнівався б, чи російський народ хоче бути самостійний?

Почетверте, як взагалі можна таку форму самовизначення пропонувати українському чи іншим неросійським народам сучасної імперії, коли ми живемо в добу, за якої без плебісцитів і голосувань одержали незалежність десятки колись колоніальних народів, при тому деякі без будь-яких державницьких традицій?

Поп'яте, російські дисиденти забувають, що саме гасло самовизначення стосоване до неросійських народів в устах росіян має доволі довгу і не надто славу репутацію, а де в чому воно наскрізь скомпромітоване. Не хто інший, як Ленін, найбільш галасливо й урочисто посилався на принцип самовизначення народів, а у грудні 1917 року навіть деклярував визнання Української Народної Республіки. Але це йому зовсім не перешкодило у той же час посилати збройні ватаги душити державну самостійність України.

Також в еміграційних українсько-російських пересправах чи взагалі у взаєминах російських емігрантів з еміграціями неросійських народів гасло самовизначення не набуло собі найкращої слави. Ним у час війни орудував російський генерал Власов, рівночасно намагаючись загнати неросіян в одну кошару під назвою КОНР (Комитет освобождения народов России). Подібну затію організували російські еміграційні групи у співпраці

з деякими так званими приватними американськими колами на початку 1950-их років у Західній Європі та США, пропонуючи неросіянам так званий СОНР (Союз Освобождения народов России). Вони теж запевняли, що визнають принцип самовизначення народів. Тоді воно називалось "неперед-рішенством", за яким крилася лукава надія, мовляв, може, все та-ки дехто з неросійських народів вирішить залишитися в імперії. А що серед автентичних репрезентацій неросійських народів кандидатів на це не було, то тодішні російські еміграційні діячі затіяли провокацію, що її не посоромився б Ленін: вони впродовж дослівно кількох тижнів створили з різних еміграційних покидьків аж три групи т. зв. українських федералістів. Подібні "федералісти" появилися тоді серед інших неросійських еміграцій. Правда, усі вони дуже швидко розплилися в нірвані, коли американські опікуни цієї затії зорієнтувалися, що справа несерйозна, і відмовили її аранжерам фінансову підтримку.

Але несмак залишився. Бо йшлося тоді не про випадкових малоросійських пройдисвітів (такі завжди знайдуться), але про тих російських діячів-антикомуністів, які стояли за ними. А були там тоді видатні постаті російського еміграційного світу, деякі з дуже респектабельними, навіть історичними іменами, з Олександром Керенським у проводі.

Дехто може зауважити, що усе це не стосується сучасних російських дисидентів, зокрема редакторів *Континенту*, мовляв, вони про плебісцит не говорять. Але воно не зовсім так. Бо навіть головний редактор того журналу В. Максимов у згаданій уже розмові з представником нашого журналу заявив, що "ставлення Солженіцина до України, до її самовизначення, до України як нації, як культурного, цілком сучасного організму stále, ясне і недвозначне" (*Сучасність*, ч. 4, квітень 1975). З того ясно, що Максимов поділяє погляди Солженіцина, а той же говорив про плебісцит і про можливість відділення ч а с т и н и України від Росії. То як це погодити з ідеальним принципом самовизначення, що мав би автоматично включати право на державну незалежність без будь-якого зовнішнього втручання?

Стільки про проблему самовизначення. А тепер про обвинувачення, що його кидають редактори *Континенту* на адресу неросіян, тобто обвинувачення у "засліпленні войовничим націоналізмом".

Що таке "войовничий націоналізм"?

Історія хоча б нашого сторіччя повчає, що, на відміну від націоналізму, як суспільно-політичної течії, яка своєю метою ставить зростання, розвиток і добробут своєї нації, при рівночасному пошануванні прав інших народів, — войовничий націоналізм — це

течія завойовницька, експансивна, імперіялістична. У ній уявним інтересам одного народу чи, точніше, панівної у ньому групи, мають підпорядкуватися інтереси інших народів. У такому пляні ми можемо говорити про войовничий націоналізм, носієм якого став у Німеччині Гітлер, в Італії Муссоліні, ще перед тим у Росії цар Микола II, а згодом в СРСР Ленін, Сталін, а тепер Брежнев чи властиво теперішня верхівка КПРС, а в парі з нею усі ті радянські маршали, адміралаи, генерали чи менші від них бюрократи мілітарного і не мілітарного комплексу СРСР, які сьогодні виховуються на традиціях Нахімових, Кутузових, Суворових, чи інших будівничих російської імперії.

Але яких воюючих націоналістів бачать редактори *Континенту* серед неросійських народів? Хто з неросіян відмовляв права російському народові бути господарем його землі? Хто з них колинебудь зазіхав на хоча б один квадратний кілометр російської національної території? Хто з них витягає руки по природні ресурси російської землі? Ясно, що таких людей серед неросійських народів СРСР немає, і (що дуже важливе) це добре відоме росіянам, зокрема редакторам *Континенту*. Коли ж вони так намагаються запламувати неросійських діячів, що борються за свободу своїх народів, то треба думати, що вони мають у тому свої виразні цілі. Можливо, що вони того не свідомі, але такими намаганнями знеславлювати визвольну боротьбу неросійських народів (мовляв, це войовничий націоналізм) вони хоч-не-хоч ставлять себе поруч російських великодержавних шовіністів з КПРС, які не гребують засобами в намаганні поборювати неросіян. Різниця лише така, що їх вони називають "буржуазними" націоналістами.

V

Питання українсько-російських взаємин є одним з центральних питань української визвольної політики. Немає сумніву, що від того, як ті взаємини укладуться у чималій мірі залежить успіх визвольної боротьби українського народу. Іншими словами: у нашому національному інтересі є прагнути до того, щоб ідея державної самостійности України знайшла зрозуміння серед можливо найбільшого кола росіян, що формують, чи формуватимуть російську політику. Ми заінтересовані в тому, щоб у них росла свідомість, що історичний російський імперіялізм чи то минулого, чи сучасного, більшовицького періоду є ворогом не лише неросійських народів, але що він також стоїть на дорозі до вільного розвитку російського народу, до його політичної і соціальної свободи.

Це правда, що національне визволення неросійських народів тісно пов'язане з майбутнім розвитком Росії. Інтелектуальний фермент у Росії та зростання російського дисидентського руху після смерті Сталіна чимало впливали на народження руху опору на Україні та в інших неросійських республіках. Але, з другого боку, доля російського народу теж пов'язана з визвольною боротьбою неросіян. Вистачить нагадати, що складений передусім з українців Волинський полк у Петрограді дав важливий поштовх до революції в Росії в березні 1917 року. Немає сумніву, що такі події, як польська чи угорська революції в 1956 році або чехо-словацька весна в 1968 році дають посмак того, який вплив такі події серед неросійських народів можуть мати на майбутню революцію в самій Росії. Кінець-кінцем кожному сьогодні ясно, що тільки за умов спільної дії усіх народів імперії можлива перемога над панівною системою комуністичної диктатури.

Але передумовою спільного фронту дії є спільна політична платформа, а її узгодити можна єдино на принципах взаємовизнання національних інтересів кожного із народів, що ними сьогодні править КПРС. Погодитися на таку платформу неросійським народам Радянського Союзу немає ніяких труднощів. На ділі між ними така платформа і спільний фронт існують від десятиріч: вони взаємно зацікавлені в існуванні їхніх самостійних держав. Слово тепер, як і в минулому, за росіянами.

Самих декларацій про самовизначення тут — як сказано — не вистачає. Російським діячам треба мати мужність ясно і виразно заявити, що вони не мають ніяких претенсій на українські, білоруські, литовські, латвійські, естонські, грузинські, вірменські, азербайджанські землі, на землі туркестанських та інших народів, що вони визнають за тими народами право на державну незалежність без російського втручання, що вони відмежовуються від дій російського імперіялізму в минулих та сучасних формах.

Для того, щоб налагодити приятні взаємини між росіянами і неросійськими народами СРСР, щоб створити реальні передумови для спільного фронту боротьби проти більшовицької диктатури (а його потребу росіяни виправдано постійно підкреслюють), треба тим російським діячам змінити своє принципове наставлення до народів СРСР як до начебто одного "російського" комплексу, треба їм почати турбуватися передусім долею свого власного народу і дати свободу неросіянам думати самим про себе. А то виходить так, що російські політичні діячі постійно говорять і пишуть про "наші" народи, про народи СРСР, а дехто з них і про "народи Росії", як об'єкт їхньої дії. У їхній мові, політиці, плануванні Київ, Вільна, Рига, Таллін, Менськ, Тбілісі, Баку,

Єревань, Ташкент, Алма-Ата — це наче щось одне "російське", ніби в такій самій мірі, як Москва, Ленінград чи Тула. (У шостому випуску *Континенту* діалог між Вячеславом Чорноволом і Борисом Пенсоном надрукований у розділі журналу п. н. "Росія і сучасність. На слідах російської революції", дарма що Чорновіл діяч українського руху опору, Пенсон єврей, засуджений за спробу виїхати на свою батьківщину — Ізраїль. Коли б завтра до СРСР прилучили, наприклад, Польщу чи Східню Німеччину, в термінології кремлівських об'єдинителів, а разом з ними і російських дисидентів, польські і німецькі діячі теж попадали б у категорію "росіян"). Російські діячі якось наче не відчують, що говорити так — це значить зазіхати на чуже, що у такому ставленні віддзеркалюється їхнє імперіялістичне мислення і що воно мусить тривожити неросійські народи, творити серйозні перегороди для спільних дій.

І вкінці: усі заяви російських діячів про визнання принципу самовизначення народів СРСР й усі їхні заклики до спільного фронту проти комуністичної диктатури будуть порожнім звуком так довго, як довго російські патріоти чи то в Росії, чи за кордоном спокійно приглядатимуться до насильства, яке від десятиріч вчиняє Кремль над неросійськими народами Радянського Союзу, як довго вони будуть закривати очі на такі народовбивчі засоби політики Москви стосовно неросійських народів, як русифікація, колонізація України, Білорусії, Прибалтики та інших республік росіянами чи зрусифікованими бюрократами, як проповідь злочинної теорії так званого злиття націй, чи єдиного радянського народу. Неросійським народам важко зрозуміти, як можуть російські діячі, які називають себе демократами, ставитися байдуже до такого насильства над волею десятків народів. (Пригадаймо, як свого часу рішуче різні кола французької чи англійської суспільности засуджували поведінку їхніх урядів у колоніях, як шляхетно виступали вони на оборону колоніальних народів!).

Неросіяни мусять теж обурюватися, коли у виступах російських діячів, у їхніх писаннях, включно з писаннями третьої хвилі дисидентів, немає протестів проти практикованого в СРСР знуцання над національною гідністю неросіян, над їх мовою, культурою, традицією. Як це так, що досі тільки одиниці (Володимир Буковський, Андрій Сахаров, Андрій Белінков та ще дехто) мали мужність публічно засудити русифікацію? У згаданій уже двічі розмові В. Максимов сказав українським читачам, що "ми, розуміється засуджуємо, тобто ставимось негативно і з великим осудом до тієї русифікаторської політики", але про таке становище російських дисидентів зовсім глухо на сторінках

російських публікацій; для них це насильство над неросійськими народами ніби не існує. І, з другого боку, як пояснити те, що деякі опозиційні до панівної комуністичної диктатури російські кола, які прагнуть свободи своєму народові, (не кажучи вже про російську бюрократію і мішанство по обох сторонах залізної завіси), потихеньку леліють надії, а інколи про це з неприхованою радістю проговорюються, що більшовикам вдасться "розв'язати" національне питання, тобто звільнити Росію від навислих "сепаратистів"?

Навіть *Континент*, що об'єднує найбільш видатні постаті сучасного російського політичного світу на еміграції, досі не засудив згаданих щойно показників насильства Москви над неросійськими народами і не закликав своїх земляків у Росії й на еміграції від них відмежуватися. Ще менш виправдане те, що той же *Континент* легкодушно кинув обвинувачення у "войовничому націоналізмі" на адресу тих, хто вимагає нічого більше, як державної самостійності для свого народу, і хто ніколи не відмовляв такого права російському народові.

Це не є дорога до спільного фронту проти кремлівської диктатури.

До джерел російсько-китайського конфлікту

Анатоль Камінський

На сьогодні вже доволі обширною і багатою є західня література про російсько-китайський конфлікт, в якій в основному переважає "ідеологічна школа" з її поглядами про те, що, мовляв, головною причиною суперництва між СРСР і Китаєм є передусім "ідеологічний спір". До речі, подібні погляди заступає і плекає теж сучасна радянська історіософія, виходячи з своїх власних національних інтересів, а які вона — на диктат офіційної політики — намагається прикрити "ідеологією". Виповнена відомою упрощеною фразеологією, вся "наукова" творчість радянських авторів зводиться при тому дуже часто до того, що вони посилаються на партійні памфлети, в яких факти або замовчуються або пристосовуються до "політичної лінії". Супроти цього аж ніяк не можна порівнювати стосовної західньої літератури до радянської, в якій навіть читаючи "між рядками", не завжди можна знайти те, що повинно б там бути.

Щоправда, в останньому часі є позначки деяких змін на краще. Ще дуже незначно, але деякі автори пробують вийти поза саму партійну фразеологію та внести певну мірку субстантивності у стосовні писання.

До таких спроб належить, між іншим, праця двох китаєзнавців О. Б. Борисова і Б. Т. Колоскова п. н. *Радянсько-китайські взаємини 1945-1970*, що вийшла у видавництві Індіянського університету у 1975 році.* Названа праця є перекладом з російської мови,** з передмовою, доповненнями, бібліографічними примітками та показником В. Петрова, професора історії і міжнародних відносин в Інституті для китайсько-радянських студій при Джордж Вашингтон університеті.

Щождо прізвищ самих авторів радянського видання, то це псевдоніми, під якими скриваються визначні радянські

*О. В. Borisov and B. T. Koloskov, *Soviet-Chinese Relations 1945-1970*. Edited with an Introduction by Vladimir Petrov (Bloomington & London: Indiana University Press, 1975), 364 стор. Всі посилання у тексті взяті з цього видання.

**О. Б. Борисов, Б. Т. Колосков, *Советско-китайские отношения 1945-1970; краткий очерк* (Москва: изд-во "Мысль", 1972) 475 стор.

китаєзнавці, для яких були відкриті селективні радянські архіви, недоступні іншим науковцям. У цьому теж і особливе значення цієї праці, яка не тільки дає авторитетну інтерпретацію настанови Москви до свого суперника — Пекіну, але й розкриває деякі події та процеси дотепер невідомого або маловідомого, "поза-кулісового" характеру.

Однак основне значення цієї праці в тому, що вона дає обширний матеріал, не лише для зрозуміння теперішнього стану китайсько-російського суперництва, але й для накреслення перспективного розвитку цих відносин у майбутньому.

Передмова й доповнення проф. Петрова заслуговують на окреме відмічення, як добрий, аналітичний вступ до однобічної, притаманної радянським науковцям суб'єктивістичної методи, з її "крилатою" фразеологією і партійно-політичними передсудами. І це незалежно від того, що радянські автори, в даному випадку, подали дуже багато фактичного матеріалу, який говорить сам за себе, попри всю фразеологічну коментарщину, якої в радянських умовах не оминати, навіть тоді, коли науковці намагаються наслідувати своїх західних колег, щоб блиснути аналітичною, речевою думкою. До речі, це стиль "Інституту для студій США" Арбатова, застосований у даному випадку в "Інституті Далекого Сходу"; треба, однак, припускати, що саме спеціалісти Арбатова вчилися в Борисових і Колоскових, а не навпаки.

Дуже корисним є теж те, що проф. Петров поставив китайсько-російські взаємини в ширший міжнародний контекст, зокрема з включенням американського та британського аспектів воєнного і частинно повоєнного періодів. І то не зважаючи на те, що Петров, як і більшість сучасних західних китаєзнавців, іде втертими стежками "школи", яка твердить, що в основі китайсько-російського конфлікту стоять питання ідеології, а не передусім національні інтереси. Петров виходить із засновку, що в т. зв. соціалістичному бльоці "імперативи ідеологічної єдності стоять понад національними інтересами" (стор. 1) і що "конфлікти приписуються не зударові національних інтересів, але помилковим поглядам і політичним лініям провідників при владі" (стор. 2). Все, однак, що далі пише Петров, саме заперечує його перше твердження і доказує, що "зудар помилкових поглядів і політичних ліній" є насправді зударом таки голих національних інтересів. Як він сам пише на 4 стор., "на верхах радянської партійної ієрархії від часів Леніна не роблено різниці між "державними" і "партійними" міжнародними відносинами, і інтереси радянської держави завжди мали перевагу над аспіраціями чужих комуністичних партій".

Або в іншому місці:

"Чистки 1930 рр. принесли фактичний заник усіх решток справжнього революційного інтернаціоналізму в комуністичних партіях... в листопаді 1940 року, в заміну за менші, але конкретні концесії, Сталін пропонував приступлення (СРСР) до Антикомінтернівського пакту; пропозиція, що її не прийняв Гітлер, не маючи для цього достатнього зміслу гумору" (стор. 16).

За його твердженням, те саме, зрештою, було і по другому боці: "Мао далеко не був добрим інтернаціоналістом, мав довгий реєстр антирадянських тенденцій, включно з увертюрами до американців у 1944-45 роках і можливо ще навіть у 1946 році, після переговорів КПК з ген. Джорджем С. Маршалом. На ділі, можна припускати, що аж до вибуху корейської війни Сталін не був певний, чи Мао не спробує пов'язатися з США проти Радянського Союзу. Немає сумніву, що він пильно прислуховувався до підозрілих голосів у США, де важливі фігури говорили в 1949 і 1950 роках про потребу "перетворити Мао Тсе-туна в іншого Тіта" (стор. 27).

Або, коли він цитує Владімірова про те, що "під час імпазантної німецької офензиви в перших роках війни Мао втратив віру в Радянський Союз, сподівався, що Німеччина виграє війну, і рішив зайнятися інтересами КПК незалежно від долі світового комунізму" (стор. 22). А коли в тому ж часі Сталін рішуче домагався від Мао відповіді, чи він може рахувати на активну допомогу китайських комуністів проти японців, якщо б ці напали на СРСР, "Мао вимовлявся навіть від участі КПК у боротьбі з Японією..." (стор. 120).

Усупереч дотеперішнім писанням радянських китаєзнавців та інших авторів про "нерозривну дружбу між китайським і радянським народами", повну гармонію, зрозуміння, самопожертвування і т. п., Борисов і Колосков стверджують, що "як показує історія, розвиток китайсько-радянських взаємин не був легкою і простою справою, як це змальовується в працях деяких авторів у 1940 і 1950 рр. Радше навпаки, це був складний і суперечний процес, який віддзеркалює боротьбу двох ліній: послідовної лінії КПКРС, спрямованої на зміцнення дружби і співпраці між двома партіями, народами, і в суперечності до неї, лінії націоналістичних і антисоціалістичних сил у Китаї" (стор. 37-38). Бо "ще перед перемогою революції 1949 року і під час розквіту цих відносин (до 1955 року) вражає факт, що навіть у найкращі роки були тут дефінітивні труднощі, які треба приписати тому, що деякі кадри КПК, головні ці дрібнобуржуазні, після свого народження були заражені націоналістичними й антирадянськими почуваннями" (стор. 60).

Борисов і Колосков послідовно вживають тієї традиційної

російської імперіяльної "аргументації", за якою народ завжди треба протиставити його керівникам, потім провести розподіл серед самого народу і його керівників, при чому ті елементи, які держать руку з Москвою і стають російськими квіслінгами, автоматично виявляються "прогресивними", "виразниками справжньої волі свого народу" і т. п., а всі інші "зрадниками", "реакціонерами" тощо. За цією ж формулою, у випадку компартій, квіслінгські елементи, слухняні Москві, є "справжніми марксистами-леніністами", натомість справжні місцеві комуністи є "дрібнобуржуазними націоналістами".

У всякому разі, ця "аргументація" не лише не приховує, а навпаки, дуже яскраво виявляє основний стрижень і їхньої книжки, і цілого того "складного і суперечного процесу" радянсько-китайських взаємин, яким є ніщо інше, як тверда й послідовна боротьба Москви ще від часів Сталіна перетворити, за всяку ціну, Китай у російського сателіта та не допустити його до становища незалежного партнера. Це з одного боку, а з другого: свідомість цього від самого початку в Мао й інших керівників КПК, які з такою ж твердістю і послідовністю боролися проти того, щоб поставити себе у становище російського сателіта.

У випадку росіян треба дивуватися їхній нездібності бути справжніми партнерами, що вони, зрештою, доказали не лише у випадку китайців. Починаючи від нас, почерез сателітні народи — росіяни виявили себе нездібними до будь-якого справжнього міжнародного чи міждержавного партнерства і своє відношення до інших народів постійно визначали грубим, насильницьким, шовіністичним імперіялізмом. Дуже часто це позбавляло їх політичного реалізму, за який вони скоріше, чи пізніше розплачувалися, чи будуть розплачуватися. У випадку Китаю це сталося скоріше, ніж вони сподівалися.

Коли виявилось, що Сталінові не вдасться ні прямо, ні "посередньо" через Комінтерн "прикріпити" Мао до Чіян-Кай-шека й таким способом не допустити до встановлення комуністичного Китаю, як незалежного фактора, він, а згодом його наслідники, докладали всіх зусиль — інфільтрації, диверсії, науково-культурного обміну, економічної допомоги, дипломатичних демаршів — щоб поставити Китай у сателітну залежність від себе. Вражає при тому вперта послідовність росіян у їхніх намаганнях добитися своїх цілей навіть супроти наявних труднощів, щоб не сказати "неможливостей", яких вони були свідомі, а які їх усе ж таки не зупиняли. Про це і натякають обидва автори, пишучи, що "серед інших об'єктивних факторів, які мали негативний наслідок на формування ідеології і політики проводу КПК, була відсутність у Китаї демократичних традицій у політичному й економічному

житті, особлива роля армії в ході революції, пізніші акції партії і вкінці величезне населення Китаю” (стор. 112).

Не можна не всміхнутися, читаючи закиди росіян китайцям про брак у них “демократичних традицій”, а вже й кінь сміявся б з того, що ці традиції чи їхній брак мали б якийсь вплив на відношення Китаю до Росії. Але немає сумніву, що облік цих “об’єктивних факторів” треба б починати “з кінця”, а саме: від “величезного населення Китаю”, “акції партії”, “особливої ролі армії”... Китай виявився попросту надто великим і самостійним, щоб його могла проковтнути Москва. Мало того, він аж ніяк не хворіє будь-який “молодшобратський” комплекс і знову ж можна лише всміхнутися, читаючи обурення обох авторів з того приводу, що “14 червня 1963 року керівники КПК опублікували документ під претенсійним наголовком “Пропонована генеральна лінія для міжнародного комуністичного руху” (т. зв. 25 точок). ... Не було в історії міжнародного комуністичного руху випадку того роду паралельної претенсійности збоку якоїсь однієї партії, як це арбітральне сформулювання “генеральної лінії” для цілого руху” (стор. 205).

А хіба ж лише старший брат у Москві може дозволяти собі на таку “арбітральність”, як він це робив увесь час дотепер?

У розграх з Москвою китайці виявили не лише твердість, витривалість, терпеливість, політичну далекозорість і власну національну гідність, але й немалу дозу гумору. Так “під час розмов у 1962 році китайська сторона відмовилася прийняти радянську пропозицію виставити політичні плякати для вшанування В. І. Леніна в КНР і вперто обстоювала заміну цієї вистави виставкою дитячих іграшок” (стор. 244). “Веселі” імплікації такої пропозиції очевидні, і можна собі уявити реакцію на обличчях “відповідальних” товаришів з радянського боку...

Борісов і Колосков присвячують цілі сторінки вирахуванню заходів і засобів, що їх увесь час, “з шляхетних мотивів”, керуючись “інтересами самих китайців і цілого комуністичного руху”, без упину і всупереч усьому, стосували росіяни, щоб не допустити до розриву між Москвою і Пекіном. Особливо багато місця присвячено економічній допомозі. Ось кілька прикладів:

Згідно з договором з 14 лютого 1950 року, “Радянський Союз зобов’язався допомогти КНР у побудові 50 великих індустріальних підприємств. 27 березня 1950 року було підписане домовлення про створення спільних радянсько-китайських акційних підприємств і воно включало: а) Совкитметал; б) Совкитнафту; в) СКОГА (літунська лінія)”... (стор. 661). “15 травня 1953 підписано китайсько-радянський договір про допомогу КНРеспубліці в побудові й відбудові 141 індустріального заводу. Це число включало 50 підприємств з договору з 14 лютого 1950

року і 91 додаткових індустріальних підприємств” (стор. 79). “Радянський уряд погодився допомогти Китаєві у використанні атомової енергії для мирних цілей. Згідно з умовами договору з 27 квітня 1955, Радянський Союз заангажувався в побудову першого китайського атомового реактора і циклотрону” (стор. 82). “Нову умову про радянську допомогу підписано в Москві 7 лютого 1959. В ній ішлося про допомогу в будівництві 78 великих заводів для металургічної, хемічної, вуглевої, нафтової, машино-будівельної, електричної, радіової і матеріялово-будівельної індустрії та про будівництво електростанцій”. (стор. 138). “Усі кошти радянського вивинування, планування й іншої технічної допомоги становили коло 5 бiльйонів рублів (старих)” (стор. 139). На початку 1958 року “Китай з допомогою СРСР побудував 135 заводів, включаючи 20 вугільної індустрії, 29 електростанцій, 1 для нафтової індустрії, 17 для залізної і кольорової металургії, 7 для хемічної індустрії, 26 переробних заводів, 1 текстильний завод, 1 паперовий і 2 заводи харчової промисловости... Понад 900 об’єктів більше, ніж заплановано, побудовано протягом п’ятилітки в КНР. І те, що було збудовано з допомогою СРСР, створило базу для модерної індустрії в Китаї і уможливило здійснити повну програму індустріялізації в КНР” (стор. 141).

Згідно з радянською практикою, обидва автори, очевидно, лише мимоходом згадують про доставки сирівців і інших матеріялів до СРСР “у заміну”, звичайно підкреслюючи недодержання, чи зривання такої, чи іншої умови з боку Пекіну. Також не з’ясовують вони докладніше, на якій базі були побудовані, наприклад, спільні радянсько-китайські акційні товариства. Знаючи однак дещо про такі ж спільні акційні товариства в сателітних країнах, де вони були одним з головних інструментів економічної експлуатації в користь СРСР, не важко собі уявити справжній образ тієї “безкорисної допомоги” Москви.

У всякому разі, якщо прийняти, що СРСР справді створив базу для модерної індустрії в Китаї, то супроти паралельних політичних розвитків у цьому ж часі, все це свідчить не лише про впертість і послідовність Москви, але й про брак політичної далекозорости в керівників ЦК КПРС. А одночасно про великомаштабність поразки Москви в Китаї. Бож самі ці автори пишуть, що “незалежно від цього, при кінці 1950 років негативні тенденції ставали дедалі наявнішими в китайсько-радянських взаєминах”, а початки їх сягали ще 40 рр. Ідеться про т. зв. “кампанію для впорядкування стилю роботи” в 1941-45 роках у Єнані, яка включала три періоди: 1) 1941-1942, коли в основу ідеологічного вишколу кадрів поставлено “22 документи” Мао, в яких він недвозначно виявився “великим теоретиком” і “основоположником нових ідей”; 2) 1942-1943, в якому “випробувано ідеологічно

кадри” і 3) 1943-45, в якому переведено чистку кадрів від агентів Москви. Борисов і Колосков так характеризують цю кампанію:

”По своїй суті, ”культурна революція” була копією Єнанських репресій проти комуністів-інтернаціоналістів. Третій період цієї кампанії (березень 1943 — аж до 7-го Конгресу КПК 1945 року) можна схарактеризувати, як ”кампанію для викриття шпигунів” і партійної чистки... Люди, які побували або студіювали в СРСР, мусіли ”каятися” у формі наклепницьких нападів проти Радянського Союзу і проти нашої партії під час 1942-1943 років... Використовувано всяку нагоду, щоб посіяти недовір’я до Комінтерну й КПРС” (стор. 118-119). За твердженням авторів, у 1946-1949 роках ”Мао пропонував, щоб після перемоги китайської революції СРСР та інші соціалістичні країни не спішилися з визнанням Китаю. Буде краще, — він казав — якщо Китай визнають насамперед імперіялістичні великопотуги — США, Англія, Франція” (стор. 122).

Обидва автори теж стверджують, що саме ”тенденції до великодержавного шовінізму в Китаї зростали в міру зросту економічної сили КНР у час соціалістичної розбудови” (стор. 115) і вже в 1957 році маємо наслідки цього:

”Наприклад, газета *Гейлунгкіанг Джігпао*, орган провінційного комітету КПК, приносить численні цитати з Ч’ін Ю-гай, з закликами про ”повернення землі, захопленої Радянським Союзом”, до боротьби до останньої краплі крові проти СРСР під лозунгом ”відплати”. ”Якщо б саме тепер переді мною стояв советчик та американець і я мав лише один набій, я без найменшого вагання застрелив би советчика”, — говорив цей божевільний антирадянський тип. Газета *Канг Чіанг Джігпао* надрукувала статтю правого Чун Ю-вена про те, що ”Владивосток і Монголія — це китайська територія.. В лютому 1957 року натовп понад 100 осіб, з антирадянськими гаслами ввірвався на подвір’я готелю, в якому жили радянські спеціалісти. В травні 1957 року антирадянські елементи намірювалися зааранжувати провокацію під час відвідин голови Президії Верховної Ради СРСР К. Є. Ворошилова у Квангчоу (Кантоні)” (стор. 95-96).

І в той сам час, мовляв, ”під час конференції комуністичних і робітничих партій у Москві 1957 року делегація КПК, на чолі з Мао Тсе-туном, задихалася від похвал і запевнювань у лояльності до Радянського Союзу. Це вкладалося в розрахунки маоїстів, які продовжували випрошувати від нашої країни збільшення економічної і мілітарної допомоги” (стор. 97-98).

Зрештою, ще 1961 року ”китайці пробували дістати від СРСР секретні дані про різні аспекти найновішої технології, головню в ділянці оборони. В той сам час китайські організації уникали обміну досвідів з СРСР у таких ділянках науки й технології, в яких

вони робили поступ. Вони відмовилися, наприклад, заангажуватися у спільні дослідження радянських моделей вивінування, апаратів і матеріалів у тропічних умовах; познайомити радянських спеціалістів з своїм досвідом у плеканні "хлорелла алге"* на полі, чи продовжувати спільну палеонтологічну експедицію в Китаї" (стор. 216).

Що ж, у даному випадку можна в найкращому разі сказати, що "трапила коса на камінь". Тим самим прислів'ям можна також скоментувати довгі списки "прогрівів" китайців супроти Москви, що їх так точно й обширно вираховують обидва автори. Там маємо і такі невинні ствердження, що "китайські замовлення на радянську літературу впали на 65% в третій кварталі 1960 року, а замовлень на політичну літературу взагалі не стало" (стор. 218). Або, що "в квітні 1961 року... керівники КПК навіть не завдали собі труда привітати ЦК КПРС і радянський уряд з нагоди польету Ю. А. Гагаріна" (стор. 218).

Далі йде докладний опис випадку в Наушках 7 вересня 1963, з конфіскацією антирадянської літератури в китайських залізничників і пасажирів, "хуліганською тактикою китайців"; дані про "поштову акцію китайців": "понад 11.000 примірників антирадянської літератури вислано на приватні адреси в СРСР з Китаю протягом кількох перших місяців 1964 року, і серед адресатів були навіть шкільні діти, а в 1965 році аж 45 тисяч примірників" (стор. 269); опис "порушень кордону" китайцями: "лише в 1963 році було понад 4 тисячі порушень, в яких взяло участь понад 100 тисяч китайського цивільного і воєнного персоналу" (стор. 238-239); опис засобів, якими китайці намагалися оминати контроль радянської влади, "включно з вкладанням антирадянських памфлетів між сторінки і в обкладинки інших книжок, влиханням їх у різні кутки поїздів на лінії Пекін-Москва тощо. Як і раніше, китайська амбасада була центром розповсюдження антирадянської літератури і провокаційних поголосок між радянськими людьми" (стор. 269).

Зокрема широко описані випадки під час "культурної революції", якої головним елементом мала бути "антирадянська кампанія". В центрі антирадянських демонстрацій стояла амбасада СРСР у Пекіні, ТАРС, торговельна делегація й інші радянські інституції. Є згадка про те, що "в ході "культурної революції" пам'ятники, які були символами дружби між народами СРСР і Китаю (пам'ятник А. С. Пушкінові, пам'ятник китайсько-

*Рід водоростей, які можуть бути джерелом для одержання харчових і технічних речовин. Зокрема вважають, що хлорелла є перспективним джерелом харчування у космічних польетах, і тому вчені ведуть досліді щодо масового вирощування хлорелли.

радянської приязні в Шанхаї та інші) були знеславлені, або зруйновані. Радянські громадяни, постійні мешканці, Китаю, стали об'єктами хуліганства, обшуків, нападів і бешкетів" (стор. 292).

Докладно описано випадок на кораблі "Загорськ" 8 грудня 1966 року в китайському порті, коли китайці арештували деяких членів радянської залoги, заплідозрених у шпіонажі, "погром" радянської залoги на танкері "Комсомолец України" в квітні 1968, задержання кореспондентів ТАРС-у в травні 1968 року, арешт шофера амбасадн в серпні 1968 року та конфлікт на Усурі в березні 1969 року. А далі, антирадянський мітинг в Улан Батор, пропагандивні акції китайців у СРСР (організування членами китайських ансамблів антирадянських мітингів і роздавання антирадянської літератури під час виступів), акції китайців у чужих країнах поза СРСР, як ось у міжнародних організаціях, "потурбування" першого секретаря радянської амбасадн в Альжирі і його дoньки в лютому 1967 року і т. п.

Згідно з стосовними "статистичними даними", "китайські власті зорганізували 50 антирадянських провокацій на транспорті в 1967 році, 17 на залізницях, 15 на літунських лініях, і 3 на водному й морському транспорті" (стор. 292). "Разом було приблизно 80 провокацій у КНР у 1967 році, інспірованих, або прямо переведених на наказ керівної кліки, проти амбасадн, інших радянських місій та інституцій, їхнього персоналу і родин. Коло 120 інших випадків "виникли" більш чи менш "спонтанно" (стор. 311). "Лише в першій половині 1969 року представники радянських прикордонних військ вислали понад 20 протестів у зв'язку з порушенням кордонів китайською стороною" (стор. 330).

А одночасно є лише побіжна згадка про те, що "в періоді між 22 квітня і початком червня 1962 року коло 67.000 людей нелегально перейшли до Радянського Союзу" (стор. 223), і що, мовляв, це сталося "самотужки", без заходів з боку Москви. Варто все ж таки пригадати, що це сталося перед 1963 роком.

Обидва автори, мабуть, таки не випадково, зовсім поминають національне питання, що й докazuje, яким дразливим для них є ця проблема в контексті китайсько-російських пересправ. Є лише згадка про те, що "в 1962 році, наприклад, під час візити українського відділення "Товариства радянсько-китайської дружби" в Юнані, керівники "Товариства китайсько-радянської приязні" пробували примусити членів радянської делегації осудити зовнішню політику їхньої (радянської) країни" (стор. 246).

А також коротко згадано про китайсько-українські зв'язки на Заході, при чому, як звичайно, помішано "горох з капустою", вбгавши, згідно з імперіальною формулою, українців у "белогвардейский котьолок":

"Маоїсти нав'язали контакт навіть з білогвардійськими росій-

ськими емігрантами у своїх намаганнях знайти союзників у боротьбі проти СРСР. На ділі, китайські представники встановили тісний зв'язок з українськими націоналістами в Канаді і закупили в них великий склад антирадянської літератури. Білогвардійський натовп, відчувши духове братерство з маоїстами в їхніх антирадянських почуваннях, простягнув їм свою брудну руку. Наприклад, еміграційне *Вільне слово*, друковане в Канаді, закликало українських націоналістів "стати активно на бік Китаю Мао проти комуністичної Москви" та об'єднатися з маоїстами для "спільної боротьби проти спільного ворога" (стор. 247).

У висновку Борисов і Колосков стверджують, що "історія китайсько-радянських взаємин підтверджує ще одну незаперечну правду: відкритий перехід сьогоднішніх керівників КНР на позиції антирадянщини не був ані несподіваним, ані випадковим. Від самого початку її існування в КПК велася гостра боротьба між двома лініями: міжнародною марксистсько-ленінською і націоналістичною дрібнобуржуазною. Провідники останньої є сьгодні керівниками в Пекіні" (стор. 348).

Автори книжки шукають глибших соціологічних причин такого явища і бачать їх "у характері більшості китайських комуністів, які за своїм соціальним походженням, були типічними дрібнобуржуазними революціонерами, з усіма успадкованими недоліками й коливаннями... Китайська етноцентричність стала найвищою міркою всіх вартостей у свідомості урядових кіл, так само як і в інтелектуальній верхівці китайської суспільності. Навіть більшість поступових революційних інтелектуалістів, до яких належало багато сучасних китайських провідників, сприймали марксизм і іншу поступову чужу революційну думку крізь призму традиційної китайської ідеології, і передусім у змислі конфуціянства" (стор. 110).

"Китайські революціонери і багато комуністів, головню з-поміж інтелігенції, вважали своїм першочерговим завданням здобуття національного, а не соціального визволення Китаю. У наслідку ідеї націоналізму переважали в їхній свідомості, переважали над ідеями класової боротьби. Те, що вони передусім бачили в марксистсько-ленінському вченні і в Жовтневій революції, як писав сам Мао Тсе-тун, було ключем до "національного від-родження" і "врятування Китаю" (стор. 111).

Немає сумніву, що саме оця найболючіша для росіян — "проблема" китайська етноцентричність — і є найсильнішим фактором Китаю в його боротьбі проти зазіхань російської шовіністичної імперіальної переетноцентричності та найпевнішим гарантом проти перетворення Китаю у стан російського сателіта. І це, власне, виходить дуже яскраво з праці обох Китаєзнавців.

Відкритий лист Оксани Мешко Л. І. Брежнєву

Шановний Леониде Іллічу,

до Вас звертається мати політв'язня Владмирської тюрми Олександра Сергієнка. Що таке Владмирська тюрма — сьогодні знає весь світ. За мирного часу, коли немає таборів військовополонених, нічого жорстокішого, більш нелюдського на земній кулі не існує.

Ми з Вами, Леониде Іллічу, люди одного покоління. Я трохи старша за Вас, з цієї причини правом змученої материнської душі, для якої назавжди зникли бюрократичні умовності, висловлю те, що велить сумління.

Мій син важко хворий — у нього хронічна форма туберкульози. У тюрмі хвороба загострилася. 20 червня 1976 року я мала з ним побачення — від нього лишилася кожа та кісті. Не вистачає навіть сил, щоб поворухнути губами — я ледве могла почути, що він хотів сказати. Не в спроможності ступити кілька кроків, не підтримуючися руками за стіни. І от його, людину, що гине, визнали цілком здоровим! Визнали тільки тому, що я в своїх листах на Ваше ім'я вимагала його звільнення: даліше його перебування в тюрмі рівнозначне смертному вироківі. Таким чином я, рідна мати, дозволивши собі звернутися з благанням про допомогу до Вас, найпершої людини нашої країни, своїм нерозважним вчинком прирекла сина на смерть! Що може бути жahlливіше від цього?! Ти шукаєш захисту, а приносиш смерть... Там, де щось подібне діється, уже немає надії почути добре слово.

Мені коштувало немалих зусиль, щоб знову звернутися до Вас із цим листом. У моїх вухах усе ще звучать глумливі слова начальника Владмирської тюрми полковника Завялкіна: "Як мати, Ви мусіли б бути задоволені, що ми вилікували Вашого сина від туберкульози. Сьогодні він зовсім здоровий".

І так усюди: "Здоровий, зовсім здоровий". Що це — помста за мої листи на його оборону? Зняли з диспансерного обліку, позбавили навіть тих невеликих пільг, які він мав як важко хворий. Залишили помирати без медичного догляду. О великий Гіппократе! Таж ці люди, одержуючи дипломи лікарів, клялися своїм ім'ям присвятити життя духові любови до ближнього, духові братерського співчуття. Хто ж перетворив їх серця на бездушне каміння?..

Я не вважаю цей трагічний наслідок Вашою особистою відповіддю на мої благання про допомогу — я розумію, що Ви моїх листів

не читали. Замість Вас мені відповів полковник Завялкін. І відповіли тюремні стіни, які сьогодні є для мого сина єдиною підпорою. Принаймні вони не відмовляють підтримки, коли він валиться з ніг і ніhto інший підтримати його не бажає.

Мені кажуть: "Ваш син — злочинець. Якого ж милосердя Ви для нього вимагаєте?" Алеж так говорили завжди.

Леониде Іллічу! Ви — активний учасник XX і XXII з'їздів. Боже, скільки було обурень з приводу сталінських зловживань владою! Скільки висловлено співчуття жертвам несправедливих репресій! Навіть ухвалено здвигнути пам'ятник у Москві — щоб нащадки не забували про нелюдські жорстокості Сталіна. Де ж він — цей пам'ятник?...

Мій син заподіяв рівно стільки ж злочинів, скільки їх заподіяла я, коли мене кинули до беріївського табору на цілих десять років. Це мені вклонялися делегати XX і XXII з'їздів, благаючи від імени Комуністичної партії не пам'ятати зла. Скорботно виглядав молодий полковник, який видавав мені документи про повну і безумовну реабілітацію. Гірко й урочисто звучали його слова: "Батьківщина приносить Вам вибачення..."

Що ж це було? Пощо було? Щоб по якомунебудь десяткові років моєю тернистою стежкою тюремна сторожа повела мого смертельно хворого сина? Сина, який виріс без матері — вона, мати, була відірвана від нього злочинною волею озброєних чиновників, які не звикли нікому давати звіту за свої дії. І строк у мого сина той самий, що й у мене — 10 років!...

У нього немає ніякої провини перед народом — як не було її у мене. Хіба це провина, коли недосвідчений у житті юнак вірить в ухвали партійних з'їздів, які засуджують сталінщину? Хіба це кримінальний злочин, коли Конституцію розуміють дослівно, а не алегорично, як звикли її розуміти в деяких державних установах? Мовляв, написане тебе не стосується — це скомпоноване лише на те, щоб ікона гарно виглядала.

Але Конституція існує не заради того, щоб замінити нам ікони, а задля того, щоб згідно з нею жити. І вірити кожному її слову. В іншому випадку вона перетвориться на пастку для довірливих юнаків. Чи моральне це?...

Скоро ми, Леониде Іллічу, підемо з цієї землі — лишаться на ній наші сини й унуки. Разом з нами відійде покоління, яке Сталін привчив читати одне, а розуміти інше. Нашим синам уже не в тямку: як можна оголошувати кримінальним злочином дитячі розмови про вихід України з Радянського Союзу, коли цей вихід в Основному Законі Держави оголошується священним правом українського народу? Навіть не агітація — яка там агітація? — а просто балаканина при столі вчорашніх школярів на цю делікатну тему тягне за собою 10, а то й 15 років позбавлення волі.

За цим же принципом була підписана і Гельсінкська угода: читай одне, а розумій інше. Але ми то до цього привикли (Сталін знищив десятки мільйонів, щоб навчити нас цієї страшної грамоти!), а світ людський усе ще живе за старою примовкою: написане пером не вирубаєш і сокирою. Навіть як ця сокира обіллється кров'ю...

Для чого я пишу цього листа? От для чого, Леониде Іллічу. Ви не бездітні — отже, не позбавлені батьківських почуттів. Вам має бути ясно, яке почуття у мене до людей, що вбивають мого важко хворого сина. Те, що я про таке намагаюся говорити по-людськи, уже саме з себе достатнє свідчення моєї пошани до Радянської влади. На що ж ці люди розраховують — невже на те, що в мене знову знайдуться сили сказати: "Гаразд, прощаю"? А цей же час прийде — дуже скоро прийде! І знову до мене придуть з вибаченнями на колінах. Ні, більше не пробачу! Навіть на тому світі не пробачу. Інакше я втрачу право називатися матір'ю.

Леониде Іллічу, як навіть вважати, що мій син дійсно винен, то й тоді його належало б звільнити до суду. Повторюю: навіть якби він був винен. Чому? Тому що в народі говорять: борг треба повернути.* Тому що держава визнала і підтвердила документально: вона позбавила мене десяти років життя в наслідок не моїх, а своїх власних злочинів.

Десять років можна компенсувати не чим іншим, а відповідно десятима роками. Тому я й вимагаю: негайно звільніть мого сина, — його строк геть давно відбула за нього я, його мати — в'язень беріївських концтаборів Оксана Яківна Мешко. Тоді, коли мені видавали документ про повну реабілітацію, у держави не було чим розрахуватися зі мною за заподіяне зло. Сьогодні є чим: зарахуйте відбутий мною таборовий і тюремний строк моему синові Олександрю Федоровичу Сергієнкові, в'язневі Владімірської тюрми. І хоч він по суті не потребує цього, бо на ньому взагалі немає жадної провини, слізно благаю Вас: ЗАРАХУЙТЕ! Інакше мій син помре. І тоді я, його мати, не зможу померти спокійно: це ж я його вбила своїм зверненням до Вас, Леониде Іллічу! Вірила, усе ще вірила. І от бачите: знову пишу — отже, далі вірю... А, можливо, ця моя віра і є нашою головною провиною? Нашою — це моєю і Вашою, Леониде Іллічу, бо ми з Вами — люди одного покоління. Ми творили суспільство, виходячи з власних фантазій. І на що ж перетворилися наші фантазії?...

Одначе, я не сумніваюся: ухвала ХХ з'їзду рано чи пізно буде виконана — у Москві, нарешті, появиться величний пам'ятник жертвам державної сваволі. Невже Вам, Леониде Іллічу, байдуже, які слова будуть викарбувані на граніті цього пам'ятника?...

29. 9. 76

Оксана Мешко

*В оригіналі: "Долг платежом красен".

Боротьба І. Геля за статус політв'язня

Нижче містимо повний текст самвидавного документу про голодівку і жорстокі переслідування Івана Геля, а також його біографію, за повідомленням Пресової служби ЗП УГВР від 1 листопада 1976 року.

Від травня 1976 року Іван Гель веде довготривалу голодівку. Його основні вимоги такі: признати йому статус політв'язня; допустити до табору представників Міжнародного Червоного Хреста, Комітету прав людини ООН та інших міжнародних гуманітарних організацій, а також представників незалежної преси. Він вимагає теж, щоб в'язням видавали доброякісний харч, а не гнилі, смердючі, непридатні для вжитку продукти, від яких багато в'язнів терпить на довгі поноси (бігунку) та інші шлунково-кишкові хвороби. Гель протестує проти постійних принизливих обшуків, під час яких забирають навіть листи, які наспіли від рідних та друзів і які вже пройшли таборову цензуру. Він вимагає кваліфікованого медичного обслідування і медичної допомоги.

Іван Гель вже від довгого часу терпить на страшні болі голови. На весні 1976 року, кінець-кінцем, його поклали на дуже короткий час у таборову лікарню на обслідування. Болі голови, за діагнозою лікарів, спричинені недостатнім харчуванням, виснаженням клітин мозку... Одначе медичної допомоги Гелеві не дали... Бандеролію з конечними медикаментами, прислану, за дозволом адміністрації, на адресу табової лікарні — завернули назад.

Іван Гель почав голодівку ще при кінці травня 1976 року. Це стало відомо людям, які 7 серпня приїхали на побачення з ув'язненими в "Учреждении ЖХ-395/1-6". Гель продовжує свою голодівку вже сімдесят діб, а примусове харчування проводять двічі на тиждень.

Іван Гель народився 17 липня 1937 року в селі Клецько, Городенського району, Львівської області, в селянській родині. Його батько, Андрій Петрович, 1901 року народження, селянин, був арештований у липні 1950 року і засуджений на 10 років ув'язнення. Переконання батька, його громадська совість, християнська віра, любов до правди, справедливості й добра, не раз приводили його на тернисті шляхи. На тих шляхах він утратив здоров'я, але ніколи не відступив від своїх переконань, не відходив від своїх принципів, завжди залишався морально непохитним. 1966 року його звільнили у зв'язку з поганим станом здоров'я. Він помер 12 квітня 1970 року.

Мати Івана Геля, Февронія Іванівна, 1908 року народження, селянка, тепер пенсіонерка, живе в селі Клецько.

1944 року Іван Гель почав учитися в Клецьківській початковій школі, в якій закінчив 4 класи. 1947 року вступив до 5-ої класи

Комарнівської середньої школи, з якої був виключений у 1952 році за те, що не хотів вступити в члени Комсомолу. В 1953 році його прийняли до десятої класи Самбірської середньої школи робітничої молоді. 1954 року, одержавши атестат зрілості, він працював слюсарем у Львівському автозаводі, аж до покликання в армію 1956 року. В 1959 році демобілізувався і влаштувався слюсарем на Львівський електро-вакуумний завод. У 1960 році став студентом вечірнього відділу історичного факультету Львівського державного університету, з якого його виключили в 1965 році на шостому курсі, за невідвідування лекцій, спричинене його арештом (24 серпня того ж року).

27 серпня 1965 року органи КГБ провели обшук на його квартирі у Львові при вулиці Чорній.

24-25 березня 1966 року відбувся у Львові закритий суд, на якому Геля засудили за статтями 64 і 62 ч. 1 КК УРСР на три роки позбавлення волі у виправно-трудовій колонії суворого режиму, без заслання.

У Мордовських таборах, у селищі Явас, Іван Гель просидів до 24 серпня 1968 року. З табору його звільнили з негативною характеристикою, в якій сказано, що своєї вини він не визнає, у вчиненому не розкаюється, від антирадянських і націоналістичних переконань не відмовляється.

Вернувшись з ув'язнення, Гель хотів далі навчатися в університеті, але йому відмовили.

З вересня 1968 року його приписали на квартирі сестри О.А. Хорт у Самборі, Львівської області. Від березня 1969 року працював слюсарем Т.М.К. Потім його прийняли на роботу у восьмирічну школу в селі Надиби, Старосамбірського району, але через три місяці звільнили. Після цього він працював у управлінні експлуатації висушувальних систем.

12 січня 1972 року на квартирі сестри, у якій жив І. Гель, і на квартирі матері в селі Клецько провели обшуки, а Геля арештували й посадили в тюрму у Львові при вул. Миру 1.

Івана Геля засудили за ст. 62, ч. 2 КК УРСР (відповідає статті 70 ч.2 КК РСФРР) на десять років позбавлення волі у виправно-трудовій колонії особливого режиму і на п'ять років заслання.

Тепер Іван Гель перебуває в таборі особливого режиму в Мордовії (Мордовская АССР, ст. Потьма, пос. Сосновка, учреждение ЖХ-385/1-6).

Лист українського юриста до компартій Заходу

У самвидаві в СРСР розповсюджується й опинився також за кордоном лист українського адвоката з Волині, Євгена Крамаря, що його він переслав на адресу комуністичних партій Заходу. Друкуємо його в цілості, за повідомленням Пресової служби ЗП УГВР від 22 листопада 1976 року.

Керівництву Комуністичної Партії Бельгії,
Комуністичної Партії Великобританії,
Італійської Комуністичної Партії,
Комуністичної Партії Канади,
Німецької Комуністичної Партії,
Комуністичної Партії США,
Французької Комуністичної Партії,
Комуністичної Партії Норвегії.

У цьому листі йдеться про цинічні порушення прав людини. Ці порушення, зокрема репресивні заходи щодо мене, зроблено з відома чи за вказівками відповідальних працівників КПРС.

Усвідомлюючи фактичні взаємовідносини між різними компартіями, звичайно, не вважаю керівництво названих вище компартій якоюсь вищою інстанцією в моїй справі. Все ж, зваживши ряд обставин, я вважаю, що цей лист не буде ні недоречним ні безслідним.

Перше ніж перейти до викладу обставин, що лежать в основі теперішньої моєї трагедії, не можна обминути двох давноминулих, але пов'язаних з нею епізодів.

У 1952 році мене за "антирадянські висловлювання націоналістичного порядку" виключено з правничого факультету Львівського університету. Ці висловлювання — звичайні дискусії, без яких важко уявити собі студентське життя. Та це був тяжкий лиховісний час. Після поневірянь у Сибірі, і, що головне, після смерті Сталіна й ліквідації Берії, мене поновили в університеті.

Далі. В 1965 році, працюючи адвокатом на Одещині, я, з побутових причин, не взяв участі у виборах до місцевих рад. У відповідь на це, партійні радянські органи КГБ домоглися, що мене звільнено з роботи... за власним бажанням. Ставши безробітним, я відстоював свої права й гідність, — цькування посилювалося. Крім іншого, пішли і на фабрикацію адміністративної справи про дармоїдство, направивши мене примусово працювати землекопом. Усе ж я вистояв — вкінці, 1967 року мене направили адвокатом на Волинь.

Працюючи після того адвокатом у Горохові, я не міг миритися з

обурливими фактами топтання законності. Ідеться про таке: свідомо незаконні поголовні обшуки (облави), приводи (примусове доставлення до слідчого або особи, яка провадить зізнання — Ред.), тримання громадян під вартою, побиття їх, фабрикація кримінальних обвинувачень; безоглядне виправдування номенклатурної категорії осіб: махінації, фальсифікації під час слідства; завідомо незаконне вирішення справ у суді; здириства з громадян; пияцтво за рахунок здириства; помста за скарги тощо. Співучасниками в цьому часто були працівники відповідних вищих інстанцій.

Виняткова обурливість становища в тому, що беззаконня і сваволю практикували саме ті особи, яким доручено охороняти законність, порядок і права громадян.

У межах своїх законних адвокатських прав і в законній формі я рішуче виступав проти такого обурливого становища. У відповідь розпочали супроти мене шалений моральний і дисциплінарний терор: зображували наклепником на чесних, відданих партії людей, раз-у-раз фабрикували на мене дисциплінарні справи, погрожували звільненням з роботи, запроторенням до психіатричної лікарні тощо. Щоб дискредитувати мене, адвокатське керівництво поширювало інсинуації, ніби я працюю за завданням якихсь емігрантських антирадянських організацій і т. п. Так тривало більше двох років.

Я не переставав виступати на оборону законності — тоді вирішили будь-що позбутися непокірного адвоката. Показово, що це сталося якраз після того, як я звернувся до ЦК КП України з приводу злочинних дій слідчих, прокурорських і судових працівників в одній кримінальній справі.

Дали вказівку приписати мені проступки саме в цій справі. 15 червня 1973 року мене поспішно, свідомо незаконно, виключено з колегії адвокатів. Одночасно тоді ж розтоптали й почуття моєї національної гідності шовіністичним випадом проти "хохлов".

Мої скарги з приводу вчиненої наді мною дисциплінарної розправи або замовчували, або безмотивно відхиляли. Така ж доля і моїх скарг про беззаконня й сваволю щодо багатьох інших громадян, хоч усі скарги підтверджувалися документально й поясненнями громадян. Так триває і досі. До речі, згідно з Положенням про адвокатуру Української РСР, питання про звільнення адвоката з роботи може переглянути виконком обласної Ради депутатів трудящих і, звичайно, загальні збори адвокатів. Ще в жовтні 1973 року я звернувся до облвиконкому з відповідною скаргою — до цього часу, не зважаючи на багаторазові нагадування, я не одержав на неї жодної відповіді. Що стосується до загальних зборів адвокатів, то ті, хто розправлявся зі мною, не виносять моїх скарг на розгляд цієї інстанції.

Після усунення мене з адвокатської посади відповідальні партійні та інші працівники цинічно заявляли, що не одержу будь-якої розумової праці. При цьому нагадували й ті давноминулі епізоди, мовляв, моя служба міжнародній реакції і зокрема українському буржуазному націоналізмові має вже двадцятирічний стаж. Так глумилися над моєю безкомпромісовою боротьбою за офіційну законність.

Намагалися поставити мене на коліна голодом, адже працював лише я один, утримуючи двох дітей і тоді ще хвору дружину. Дружині, також юристові, відмовляли в роботі, не скриваючи, що це через мене. Їй цинічно пропонували працювати...кочегаром. Дружині також довелося відчути шовіністичне жало. Їй дали роботу десь через півроку і то тоді, коли вона звернулася з офіційною заявою взяти дітей на державне утримання.

На знак протесту проти беззаконня й сваволі, я змушений був удатися до голодівки, апелювати безпосередньо до громадськості. Це викликало нову, адміністративну розправу. За вказівкою і навіть прямою участю партійних органів, у березні 1974 року проти мене зфабрикували адміністративну справу про дармоїдство. 12 травня 1974 року мене під конвоєм доставили до райвиконкому, де рішили примусово направити на рядові фізичні роботи. Дарма я посилався на закон, на міжнародно-правові документи про права людини. Але і ця адміністративна розправа не збила мене з дороги, адже йшлося про такі важливі категорії як законність, права людини, її честь, гідність.

У партійних сферах виникла нова ідея розправитися зі мною кримінальним порядком. 12 червня 1975 року прокуратура Волинської області почала кримінальну справу "про наклеп на працівників адміністративних органів Горохівського району".

Організатори й виконавці плянованої кримінальної розправи знали, що на публічному судовому процесі буде викрито їх злочиння і фабрикація справи проти завідомо невинної людини, ще й юриста. Тому вдалися до обхідного, проторованого маневру — 18 червня 1975 року мене примусово направили до Луцька на амбулаторну судово-психіатричну експертизу і за 15 хвилин я був визнаний паранояльним психопатом.

Інтереси законности, моєї чести й гідности вимагали викриття цієї ганебної акції, що я й зробив, довівши про це до відома широкої громадськості. В цій ситуації виник плян узагалі запроторити мене до психіатричної лікарні.

11 липня 1975 року мене схопили на вулиці й негайно під конвоєм відправили до Львівської психіатричної лікарні (це на третій день після того, як я звернувся до Генерального секретаря ООН з листом, якого, звичайно, не пропустили).

Завідомо злочинні наміри прокуратури були настільки

очевидні, сама кримінальна справа зфабрикована настільки грубо, що львівські психіатри, на відміну від луцьких, не пішли на співучасть у злочині — після понад місячної кари божевіллям, мене все ж визнали психічно абсолютно здоровим.

10 листопада 1975 року, після 8 місяців злочинних слідчих махінацій кримінальну справу закрили... за недоцільністю.

Вище наведено лише загальну канву репресивних заходів, ужитих щодо мене за відстоювання офіційної законності, законних прав своїх та інших громадян. А ще ж були: викрадення моєї адвокатської кореспонденції, анонімні погрози фізичною розправою, обшук на квартирі, анонімки з метою посіяти розлад у сім'ї, залишення без вирішення моїх скарг на незаконність слідства і багато, багато іншого.

У цьому листі немає потреби робити узагальнення, порівнювати вжиті щодо мене заходи з відомими іншими; адже ясно, що наведене вище виходить за межі інтересів однієї людини.

Що стосується особисто мене, то важко описати моє становище: сім'я з 6 осіб, в тому числі 3 дітей, працює лише дружина, я без роботи ще з 13 червня 1973 року. І в такій ситуації не перестаю добиватися поновлення розтопаної законності.

Про наведене тут беззаконня знають усі партійні, радянські та відповідні інстанції, ряд інших органів і осіб, що мають відношення до охорони прав людини, багато депутатів Рад різних ступенів, редакції газет, ряд знатних людей, широка громадськість. Проте для поновлення законності заходів не вжито. Переважна більшість тих, до кого звертаюся, вперто мовчить (партійні, радянські органи, депутати). Ті, хто організували, виконували розправу наді мною, "узаконюють" беззаконня безмотивним штампом: скарга безпідставна. А от з редакції газети *Правда* відповіли, що не мають підстав сумніватися в правильності вжитих щодо мене заходів. Отже, всі заходи — від завідомо незаконного позбавлення роботи до запроторення в психлікарню — все правильне. І все це, виходить, має бути не чим іншим, як соціалістичною демократією в дії. Якщо це справді так, то годі розуміти, що таке соціалізм і, тим більше, що таке демократія.

Сподіваюся, що керівництва названих комуністичних партій не залишаться байдужими до такої модифікації поняття соціалістичної демократії і у відповідній формі відгукнуться на цей лист. В разі потреби надам додаткову, в тому числі й документальну, інформацію про наведене в цьому листі.

27 січня 1976 року

Євген Крамар
СРСР 264020
м. Горохів
Волинської обл.
вул. Лисенка, 1/2

Станіслав Людкевич — музикознавець

Василь Витвицький

Заходами Української музичної фундації в Америці появилася в 1976 році об'ємиста книжка, в якій зібрано майже усі музикознавчі праці, статті й рецензії сеньйора наших сьогочасних музик Станіслава Людкевича. Історія чи точніше — передісторія цієї книжки незвичайна. Справа в тому, що вперше появилася вона в 1973 році в Києві у видавництві "Музична Україна" (С. Людкевич, *Дослідження, статті, рецензії*, 515 стор., тираж 1500 примірників). Негаймо після виходу з друку органи цензури стягнули її з книгарень і бібліотек.

Можна по-різному догадуватися, чому сконфісковано таку цілковито аполітичну книжку, видану з величезним вкладом праці і коштів. Найбільш правдоподібне вияснення таке, що сталося це у зв'язку з загостренням партійної лінії у ставленні до різних проявів української культури, у тому числі й музики. Що вільно було пустити у світ у 1960-их роках, коли книжку готували до друку, те стало проскрибованим на час її появи. Треба зауважити, що про цю книжку ми не подибували ніяких згадок у радянській пресі, так неначе вона ніколи й не появилася. У статті написаній у 95-річчя від дня народження С. Людкевича (*Музика*, Київ, 1974, ч. 6), в якій є великий розділ, присвячений його музикознавчій і музично-критичній діяльності, про цю книжку ніякої згадки немає.

Існувала загроза, що цілий наклад книжки буде знищений. Проте знайшлися люди, які знали її ціну. Вони й зберегли один примірник і передали його на Захід з метою поновного видання. Це тепер виконане з зауваженням, що нове видання зроблене без якихнебудь змін, пропусків чи додатків і без відома автора.

Стільки про історію книжки. Про саме первісне видання треба ствердити, що воно приготоване до друку з точністю і великою дбайливістю. На початку подано докладну характеристику Станіслава Людкевича — музикознавця, фолкльориста і музичного критика. У примітках до всіх писань подано пояснення згаданих у тексті імен, фактів і незрозумілих слів. При кінці вміщено бібліографію писань Людкевича і показник згаданих у книжці імен. Окреме визнання належить упорядникові за те, що намагався зберегти особливості стилю і мови автора. Зміни, пороблені в деяких випадках, назагал нечисленні, наприклад, назву статті 1905 року "Про націоналізм у музиці" змінено

на "Про національне в музиці". Дві речі підносять вартість видання. Перша — це численні дбайливо виготовлені нотні приклади, які у деяких статтях тягнуться цілими сторінками. Друге: багато світлин самого автора (перша з часу його університетських студій, остання з 1964 року) і численних його сучасників, далі копії його автографів і титульних сторінок редактованих ним видань.

Збірник охоплює музикознавчі праці і статті Людкевича, писані протягом повних сімдесятьох років, від перших 1899 року, під якими автор підписувався — Остап Людкевич, аж до останніх, писаних 1969 року. Їх подано з поділом на наступні розділи: 1) дослідження з царини музичної історії й естетики, 2) критичні статті про українських композиторів, 3) праці з фолклористики, 4) статті про музичне життя Західної України, 5) статті про музик-виконавців, 6) студії з поля музичної педагогіки, 7) рецензії.

У кожному розділі знаходимо писання, які збуджують наше особливе зацікавлення. У першому — це Людкевичева дисертація на тему програмної музики, яка в рукописі пролежала у віденському архіві близько трьох чвертей сторіччя. З-поміж українських композиторів увагу нашого автора притягав у першу чергу Микола Лисенко, а далі Дмитро Бортнянський, Микола Леонтович, Кирило Стененко, Денис Січинський, Остап Нижанківський та інші. З-поміж виконавців: Модест Менцінський, Олександр Мишуга, Соломія Крушельницька, Михайло Микиша. Помітний факт, що Станислав Людкевич вже у 1906 році писав про "відродження бандури" і глузував з тих авторів, які говорили про "завмираюче кобзарське мистецтво" і про "останніх кобзарів-бандуристів" (стор. 303). Статтю він закінчував думкою, що бандура повинна стати "близькою і милою всякому українцеві".

У писаннях Людкевича віддзеркалюється не один погляд, притаманний його добі і духові його середовища. Так, пишучи про вірність своїм мистецьким ідеалам композитора Василя Барвінського, Людкевич твердив: "Він не попав ніколи у дешевий компроміс чи шаблон, ні тим більше в якусь позу, чи перебільшення. Він ніколи не жонгулював задумами чи настроями, не зробив ніякого 'сальто-мортале' а ля Стравінський чи який інший апостол нової музики" (стор. 260).

З-поза деяких рядків книжки чути рішучий, гострий і темпераментний голос полеміста. Це слідне у його відомій полеміці з Філаретом Колессою у 1905-08 роках. Коли ж поет і фейлетоніст Степан Чарнецький (Тиберій Горобець) зробив був Людкевичеві закид, що він змінює і передає твори ранніх українських композиторів і цим способом порушує їх оригінальність, Людкевич відповів гострою статтею, яка закінчувалася такою реплікою: "І так тов. Тиберій Горобець повинен би уже зрозуміти, що коли хоче якийнебудь вклад вложити у добру справу чистоти нашої музичної спадщини, мусить до того підходити з більшою відповідальністю, кращою підготовкою, а не

так доривочно, а притім безкритично і неграмотно, що тим засуджує згори на ніщо всяку корисну і розумну дискусію” (стор 331).

Як було потрібне, наш автор картав західноукраїнське суспільство за його “заскорузлість та вузькоглядність справді галицьку” (стор. 154). Не жалів і сучасних відносин в Українській РСР. У статті, надрукованій у газеті *Радянська культура* (1963, ч. 24) назвав жалюгідним фактом те, що редактори повного видання творів Миколи Лисенка “з легким серцем з якихось міркувань позбулися найкращих сольоспівів на тексти Шевченка, прекрасних хорів з *Гамалії*, фіналу колядок і не опублікували досі чудового хору *На прю* (стор 278). Ясне світло на погляд автора про завдання музик-громадян кидає його стаття під назвою “Наші співаки і народна справа”, в якій він писав: “Панове! І найбільших артистів ніхто не звільнив від того, щоб вони усі свої сили, усе своє мистецтво присвятили служінню своїй нації, а мистецтво тим не то не знизиться, а, навпаки, піднесеться через свою ідейність, якої так бракує у музиці взагалі, а в нас, іменно” (стор. 320).

Дуже важливим аспектом обговорюваного збірника є те, що він не-оціненне джерело для пізнання і розуміння Станіслава Людкевича — композитора. Можна провести цілий ряд паралель і стичних пунктів між його теоретичними працями й композиторською творчістю. Його дослідження програмної музики, яка саме на початку 20 сторіччя була в повному розквіті, показує на вагу звукообразальності у його інструментальній творчості. Студії на полі фолкльористики кидають світло на органічний зв'язок його творчості з народною музикою. Праця про значення співності в поезії Т. Шевченка і про музику до *Кобзаря* веде прямо до власних композицій Людкевича на тексти Шевченка, передусім до його могутньої чотиричастинної кантати-симфонії *Кавказ*.

У київському виданні 1973 року в заувазі від видавництва “Музична Україна” сказано: “Водночас значення праць С. Людкевича в історії українського музикознавства безперечне, і вихід цього збірника, сподіваємося, буде з інтересом зустрінутий нашою музичною громадськістю”.

Видана тоді книжка, на жаль, не дійшла до рук читачів. Варто, щоб теперішнє друге видання вийшло поза коло професійних музик і зазнало якнайбільшого поширення. Книжка на те повнотою заслуговує.

Музичні огляди

Роман Савицький

- Ще в 1971 році у Києві вийшло циклоstileве видання праці старшого наукового співробітника Інституту історії АН УРСР, В. С. Кука *Артем Лук'янович Ведель (Ведельський)*. Видана тиражем 1200 примірників під фірмою Українського т-ва охорони пам'ятників історії та культури, ця праця включає біографію Веделя, огляд його музичної творчості та бібліографію предмету. Крім власних матеріалів автора, друкованих раніше у річниках *Українське музикознавство*, праця (24 стор.) використовує літературу таких музикознавців, як М. Грінченко, Л. Архимович, П. Козицький, О. Кошиць та ін.
- У київському в-ві "Музична Україна" 1974 року появился у популярній серії *Творчі портрети українських композиторів* ілюстрований нарис п. з. "Станіслав Людкевич" (54 стор.) Автор книжки, музикознавець Стефанія Павлишин, відома з праць про галицьких композиторів Д. Січинського, В. Барвінського. А. Кос-Анатольського та ін., подає у стислій і приступній формі основні моменти життя і композиторської праці С. Людкевича. У вступі автор стверджує, що "композитор займає особливе місце в українській музичній культурі. Він наш сучасник, що живе поруч з нами й одночасно уособлює визначні сторінки історії. Цей найстаріший композитор України має величезні заслуги як у розвитку української класичної так і радянської музики. Він — перший представник професіоналізму на Західній Україні, відогравав роль основоположника головних музичних жанрів і, насамперед, інструментального симфонічного та камерного". Праця закінчується каталогом основних творів С. Людкевича. Про нього ще в 1957 році вийшла праця музикознавця Марії Загайкевич.
- З червня 1975 радіостанція *Нью-Йорк Таймс* WQXR передавала спеціальну програму української музики різних жанрів. Двогодинним пересиланням керував Роберт Ширмен, директор музичних програм цього радіо. Пересилалися такі твори у виконанні радянських мистців із звукозаписів: *Клясичне тріо* для фортепіяна, скрипки і віолончелі Віктора Косенка, симфонічна сюїта *Ромео і Джульєтта* Бориса Лятошинського, оркестрові *Гуцульські картинки* Левка Колодуба і перша дія з опери *Тарас Шевченко* Георгія Майбороди. На закінчення прозвучала низка пісень у виконанні Капелі бандуристів ім. Шевченка під орудою Григорія Китастого.
- 28 червня 1976 та сама радіостанція під проводом Р. Ширмена і з його коментарем переслала окрему програму на тему відомої української пісні *Іхав козак за Дунай*. Ця пісня пройшла у різних

виданнях і переробках усю Європу і потрапила й до Америки. До її мелодії зверталися такі композитори, як Бетговен, Вебер, Гершвін та інші. Радіопрограма дала загальну уяву про світову мандрівку пісні й ілюструвала тему уривками творів згаданих композиторів. Треба додати, що прихильність Р. Ширмена до української тематики триває від 1970 року, коли радіо *Нью-Йорк Таймс* переслало два твори Миколи Фоменка, а опісля кількакратно переслало хорові твори в інтерпретації Капелі бандуристів ім. Шевченка. Згодом це радіо демонструвало записи Бели Руденко, а Р. Ширмен мав інтерв'ю із співачкою Ренатою Бабак й окремо з п'яністом Томою Гриньковим.

- У січні 1976 року у радіо *Нью-Йорк Таймс* виступив український скрипаль Євген Гратович. Це представник американської школи виконавців (учень Я. Гайфеца), який тепер є викладачем у стейтовому університеті Сан-Франсіско. Він виконав кілька творів, що увійшли до його концерту в Карнегі Речіталь Гол 21 січня м. р. Це були сонати американських композиторів Джана Карпентера і Чарлза Айвса і твори Прокоф'єва та Паганіні.

- Український музичний інститут Америки (відділи Ірвінгтону й Пассейку) організував особливий *Музичний фестиваль* з нагоди 200-річчя США та 100-річчя українського поселення в Америці. Фестиваль відбувся 13 червня 1976 року в залі Українського народного дому в Ірвінгтоні.

- У київському в-ві "Музична Україна" ще 1971 року вийшла праця композитора й музикознавця Пилипа Козицького *Спів і музика в Київській Академії за 300 років її існування*. Праця П. Козицького охоплює історію академії від 1615 року, коли вона постала у вигляді братської школи, аж до 1915 року. У передмові автор згадує про події, які від'ємно впливали на збереження музично-історичних документів, що відбулося і на згаданій праці. Проте матеріал, зібраний автором, уже допоміг іншим музикознавцям, наприклад, В. Витвицькому при праці над монографією *М. Березовський*.

- У 1974 році під фірмою Львівської державної консерваторії ім. М. Лисенка появилася циклостильне видання Антоніни Струтинської *Композитор Микола Колесса; матеріали до нотографії та бібліографії (1929-1971)*. Це, за твердженням авторки, "перша спроба охопити весь опублікований творчий доробок композитора та літературу про нього". Праця складається з трьох частин: 1. Творчість М. Колесси, у тому числі нотодруки, дискографія, статті та рецензії. 2. Література про композитора. 3. Допоміжні показники творів, авторів, використаної періодики тощо.

Того ж року, теж під фірмою Львівської консерваторії, вийшли подібні назвою й змістом видання про творчість композиторів Євгена Козака й Анатолія Кос-Анатольського, укладені Ярославою О. Колодій.

- Молода радянська співачка Ольга Басистюк стала лавреатом VII Міжнародного конкурсу вокалістів у Ріо-де-Жанейро 1975 року, здобувши першу нагороду і так звану Гран прі та золоту медаль Е. Вілла-Лобоса за найвизначніше виконання творів цього бразильського композитора. У конкурсі брали участь 73 співаки, з них 36 були вже лавреатами інших міжнародних конкурсів. Українська співачка виконувала близько 15 складних вокальних творів (Баха, Россіні, Віллі-Лобоса) шістьома мовами.
- Соліст Львівської опери Анатолій Липник здобув звання лавреата Міжнародного конкурсу вокалістів у Хертогенбос (Голляндія, 1975). Співак виконував 15 творів різних стилів (від Генделя до Шостаковича). А. Липник (нар. 1943 на Київщині) набув музичну освіту у Київській музичній школі, а пізніше у Львівській консерваторії.
- Абсольвент Львівської консерваторії 22-річний Юрій Корчинський вийшов переможцем Міжнародного конкурсу скрипалів ім. Паганіні в Генуї (жовтень 1975), здобувши перше місце. Італійська преса називала його "другим Паганіні", також порівнювала з молодим Крайслером.
- 31 травня 1975 року, а відтак повторно 7 лютого 1976 радіостанція міста Нью-Йорку WNYC-FM пересилала програму української фортепіанової музики у виконанні піаністки Флоренс Бокаріус. Виконані були 4 прелюдії Левка Ревуцького, прелюдія і fuga на українську тему Нестора Нижанківського, чотири етюди Віктора Косенка, *Контрасти* Миколи Колесси, та низка композицій Василя Барвінського. Програму вів коментатор радіо композитор Роберт Рассел, а характеристику поодиноких композиторів подала сама піаністка. Ф. Бокаріус вчилася в Зальцбурзі. Ці концерти вона присвятила пам'яті свого чоловіка, журналіста Петра Сагайдачного, який трагічно загинув 12 січня 1975 року в Нью-Йорку.

Навколо проблеми "злиття націй"

Наулко, В. И. РАЗВИТИЕ МЕЖЭТНИЧЕСКИХ СВЯЗЕЙ НА УКРАИНЕ. (ИСТОРИКО-ЭТНОГРАФИЧЕСКИЙ ОЧЕРК). Киев: издательство "Наукова Думка", 1975. 276 стр.

Наулко, В. І. РОЗВИТОК МІЖЕТНІЧНИХ ЗВ'ЯЗКІВ НА УКРАЇНІ. (ІСТОРИЧНО-ЕТНОГРАФІЧНИЙ НАРИС). Київ: видавництво "Наукова Думка", 1975. 276 стор.

Як уже видно з заголовку, зміст книжки підпорядкований централізму, ідеї перетворення Радянського Союзу на однопонаціональну державу.

Інтернаціоналізація життя — прогресивний процес. Загальнорадянська культура, спільні риси характеру людей, багатонаціональні колективи (на заводах, будовах), мішані подружжя і тому подібне — прогресивний процес.

Радянський Союз був створений на засадах національної самостійності. Республіки, які ввійшли до складу Союзу, вважалися національними. Інші народи, що мешкали на територіях республік, у радянській політичній і історичній літературі називалися меншинами. Росіяни, які мешкали поза межами Російської Федерації, вважалися меншинами. Тепер же справа змінилася. В. Наулко, як й інші автори, вживає вислову "багатонаціональні радянські республіки". Всі меншини союзних республік визнаються так би мовити рівноправними з корінною нацією республіки. Таким способом відбирається право в українців на свою національну територію: мовляв, це спільна власність усіх. Хоч, з другого боку, вживається теж термін "національні республіки": на означення всіх республік, крім Російської Федерації. Їй приписується наднаціональна, зверхня роля. Національні республіки — це щось мале, другорядне, а от Російська Федерація — це інше. Про Російську Федерацію ніколи не говориться як про національну російську республіку, зфедеровану з національними автономними республіками. Чомусь не існує тенденції робити наголос на багатонаціональності Російської Федерації. А коли і появляються праці, аналогічні до праці В. Наулка, то в них возвеличується все російське. У працях же про становище неросійських народів применшується їхній потенціал, їх "інтернаціоналізують", підпорядковують загальним інтересам майбутнього ленінського злиття націй.

З книжки В. Наулка довідуємося, що в Радянському Союзі, хоч і не типове явище, проте існує добровільна асиміляція. І що це також — про-

гресивний процес. Знову ж таки ця добровільна асиміляція зовсім не стосується російського народу, а лише неросійських народів Радянського Союзу. Ось у московському журналі *Советская этнография* (ч. 2, 1976) є розвідка Б. М. Еккеля про визначення індексу мозаїчності національного складу республік, країв і областей СРСР. У ній натрапляємо на таке важливе для українців місце:

"Для районів Далекого Сходу характерна дещо більша мозаїчність, ніж для найбільше освоєних районів Сибіру. Це пояснюється тим, що в першій хвилі переселенців на Далекий Схід (на початку ХХ сторіччя) було до 50% українців з Лівобережної України, а також тією обставиною, що тепер серед переселенців є майже всі народи СРСР. Необхідно відзначити, що в районах Далекого Сходу національна мозаїчність за національним складом швидко зменшується, з одного боку, за рахунок асиміляції українців і інших етнічних груп, з другого боку — через інтенсивний приплив росіян у ті райони, де вони раніше були відносно слабо представлені (Чукотська і Корякська національні округи)".

Багато уваги В. Наулко приділяє мішаним подружжям. Цьому прогресивному процесові тепер в Радянському Союзі присвячуються статті й окремі публікації. У програмово-теоретичних документах, у промовах керівників партії й уряду вихваляються мішані подружжя як найвищий ідеал. Чим більше мішаних подруж, тим краще. Мета цього прогресивного процесу ясна: зменшити, підточити, підмінувати національний потенціал неросійських народів і штучно побільшити кількість росіян, питома вага яких, до речі, постійно зменшується в Радянському Союзі.

Боротьба з національною самобутністю неросійських народів за допомогою мішаних подруж мала місце і в минулому. Наприклад, російська цариця Анна Івановна (1693-1740) видала 31 грудня 1734 року таємний указ про конечність створити такі умови, щоб українці якнайбільше одружувалися з росіянами, а не з білорусами, поляками і чужинцями. У цьому указі правителів Малоросії князю Шаховському російська цариця говорить, що посвоячення українців з білорусами є "*противно нашему интересу*". Звертаючися до Шаховського, Анна Івановна в указі говорить:

"... повелеваем вам, дабы вы по вашему искусству секретно под рукою особливо трудились малороссиян от свойства с смоляны и с поляки и с другими зарубежными жителями отводить, а побуждать их и искусным образом проводить в свойство с великороссийскими, и пристойными разсуждения дабы они своились и в свойство вступали более с нашими великороссийскими подданными и сие содержать секретно" (*Киевская старина*, том ХСІ, жовтень, 1905).

У рецензії на працю В. Наулка у журналі *Советская этнография* (ч. 5, 1975) В. Покшишевський і П. Пучков відзначають:

"У книзі проводиться чітка межа між асиміляційною політикою

царського уряду і сучасним ходом природної асиміляції, яка прискорюється в міру розвитку господарських і культурних контактів. Така асиміляція грає вельми позитивну роль”.

Що можна сказати на таке протиставлення і заперечення?

Система заходів, спрямованих на поступове злиття націй, не може бути успішною. Тепер нації не зливаються, а, навпаки, викристалізуються і зміцнюються. Навіть радянські ідеологи говорять про живучість націй. Багато радянських авторів з національного питання, істориків, етнографів відзначають малі успіхи в зусиллях партії при стиранні національних відмінностей, ламанні національних перегородок і формуванні спільних рис для усіх радянських людей. На це вказує і В. Наулко в різних місцях своєї праці. Він приходить до висновку, що: 1) ”ролі процесів природної асиміляції не варто перебільшувати”; 2) ”в період між переписами населення 1959 і 1970 років серед більшості народів спостерігається навіть деяке збільшення відсотку осіб, які називають рідною мову своєї національності”; 3) ”характерною рисою міжнаціональних стосунків на сучасному етапі є аж ніяк не асиміляція”; 4) в Українській РСР серед національних меншин ”досить стійко зберігаються, особливо в побуті, [їхні] мови”; 5) ”процеси різнобічного зближення радянських народів істотно не відбулися на етнічній структурі населення [Української] республіки, яка склалася історично”; 6) серед населення СРСР ”достатньо стійко зберігається етнічна (національна) самосвідомість”; 7) ”немає ніяких підстав говорити про те, що уже тепер відбуваються процеси злиття націй”; 8) ”спостерігається деяка активізація національного життя, національних почуттів”; 9) ”поряд із збільшенням числа осіб всіх націй в середовищі робітничої класи відбувається неухильне збільшення питомої ваги представників корінної національності в складі робітничої класи Української РСР”.

Праця Всеволода Наулка скомпонована з двох органічно не поєднаних між собою струменів. З одного боку, він досліджує побут, мову, розвиток насамперед національних меншин Української РСР. (Згадані вище рецензенти В. Покшишевський і В. Пучков дивуються, що В. Наулко ”досить мало уваги приділяє етнічній історії і географії розселення самих українців: на відміну від інших народів відомості про українців не зібрані в одну суцільну розповідь”). З другого боку, автор переважним чином працює виробленими партійною догмами і формулами, що стосуються національного питання, на які можна натрапити в багатьох програмово-теоретичних документах. Але якби він цього не зробив, то його дослідницька частина взагалі не побачила б світу.

Леонид Лиман

До джерел історії Козаччини

Wynar, Lubomyr R. and Subtelny, Orest HAPSBURGS AND ZAPOROZHIAN COSSACKS: THE DIARY OF ERICH LASSOTA VON STEBLAU, 1594. Littleton, Colorado: Ukrainian Academic Press, 1975. 144 pp. (\$9.00)

Винар, Любомир Р. і Субтельний, Орест. ГАБСБУРГИ І ЗАПОРОЗЬКІ КОЗАКИ. ЩОДЕННИК ЕРІХА ЛЯСОТИ З СТЕБЛЕВА, 1594 РОКУ. Літлтон, Колорадо: Українське академічне видавництво, 1975. 144 стор. (9.00 доларів).

Публікації джерел з козацької історії під цю пору є рідким явищем, спеціально ж англійською мовою. Тому треба привітати цей том з надією, що подібні праці в майбутньому будуть появлятися регулярно.

Названа праця — це переклад з вступною статтею й коментарями *Щоденника* Еріха Лясоти, посла Габсбургського цісаря до запорожців у 1594 році. Його завданням було одержати згоду запорозьких козаків та їх гетьмана Богдана Микошинського вступити на службу цісаря та включитися в антитурецький союз. Лясота подорожував з Відня до Січі, провів там місяць часу, вів переговори з запорожцями і робив у щоденнику детальні записи з географії, історії, топографії та звичаїв різних поселень, які відвідував. Його цікавили запорожці, і його описи їх військової організації, громадського життя та звичаїв служили за одне з раних документальних джерел до історії Запоріжжя.

Л. Винар написав вступ, у якому говорить про розвиток Запоріжжя, подає біографію Лясоти й описує сім видань *Щоденника* німецькою, еспанською, португальською, російською і польською мовами. О. Субтельний переклав на англійську мову один рік з *Щоденника* (1594), який стосується подорожі Лясоти на Запоріжжя. Переклад був зроблений з оригінального рукопису, який частинно зберігся в Бавцені (Східна Німеччина) і з видання Шітена 1866 року.

У книжці кілька ілюстрацій, добра мапа, глосарій, примітки і бібліографія. Додаток включає шість документів: уривки з хронік М. Бельського і Гамберіні, два листи папи Климента VIII до запорожців, супровідний лист цісаря Рудольфа II і звіт козацьких послів з Молдавії.

У бібліографії є деякі пропуски. Говорячи про оформлення реєстрових козаків у 16 столітті, треба включити студію А. Стороженка *Стефан Баторий и днепровские козаки* (Київ, 1904), яка й далі лишається зразковим твором. Винар описує три козацькі угруповання, котрі існували в 16 столітті: запорожці, реєстрові козаки і самостійні козацькі дружини (стор. 70). Остання група ще належно не досліджена в

українській історії. Саме ці дружини доставили більшість найманих козаків, що брали участь у багатьох чужих війнах на службі Речі Посполитої та Габсбургських цісарів. Козацькі наймані війська брали участь у війнах Габсбургів у першій половині 17 століття, під час повстання Бочкая в Угорщині (1606-07) і в Тридцятилітній війні (див. працю: G. Gajesky and A. Baran, *The Cossacks in the Thirty Years War*, Roma, 1969).

Не згадано в бібліографії і дві статті Д. Наливайка, які описують козацькі зносини з західноєвропейськими державами того часу: "Західноєвропейські автори кінця 16 — початку 17 ст. про роль українських козаків в боротьбі з турецькою агресією" (*Український історичний журнал*, Київ, 1968, ч. 5 і 6) і "Відгомін боротьби українських козаків з шляхетсько-католицькою експансією наприкінці 16 — у першій половині 17 ст. у Західній Європі" (*Середні віки*, Київ, 1970, т. I, стор. 40-60).

Юрій Гасцький

ПОДЯКА

Наші читачі та прихильники склали такі пожертви на пресовий фонд нашого журналу та на нашу видавничу діяльність: З Німеччини: Д-р М. Дем'янів (Профцгайм) 200 НМ, д-р Б. Сенишин (Мюнхен) 10 НМ, М. Ігнатенко (Гамбург) 10 НМ, д-р О. Змія (Овшляг) 60 НМ, В. Федина (Брайншвайг) 100 НМ, Н.Н. 500 НМ. З Австралії: інж. Р. Павлишин 10 австр. дол.

Усім жертводавцям висловлюємо нашу щирю подяку за їхню ввічливість та допомогу в нашій видавничій праці.

Видавництво "Сучасність"

В УКРАЇНІ ЗНИЩИЛИ АБО ЗАКРИЛИ 31 МАНАСТИР

Як поінформувала Українська інформаційна служба "Смолоскип" у пресовому повідомленні від 11 вересня 1976 року, західні дослідники релігійного життя в СРСР провели аналіз доступних матеріалів з Радянського Союзу, офіційних заяв та видань московської патріархії і ствердили, що в останніх 30 роках були закриті (знищені, переіменовані в музеї атеїзму або різні магазини) 31 монастир в Україні, в тому 15 жіночих. Ідеться про такі монастирі:

1. Богоявленський монастир (Кременець, Волинська обл.);
2. Жіночий монастир св. Миколая (Лебединськ, Київська обл.);
3. Дерманський монастир (Ровенська обл.); 4. Монастир у Балті (Одеська обл.); 5. Козельчанський жіночий монастир (Полтавська обл.);
6. Йоано-Богословський монастир (Хрещатинськ, Чернівецька обл.);
7. Козачо-могильський монастир (Волинська обл.); 8. Введенський монастир (Чернівецька обл.); 9. Троїцький жіночий монастир (Хмельницька обл.); 10. Кременецький жіночий монастир (Волинська обл.); 11. Почаївський монастир св. Відпушення; 12. Бедевлянський монастир (Закарпатська обл.); 13. Ізький монастир св. Миколая (Закарпатська обл.); 14. Жіночий монастир св. Василя (Овруч, Житомирська обл.); 15. Києво-Печерський монастир (Київ);
16. Михайлівський монастир (Київ); 17. Введенський жіночий монастир (Одеська обл.); 18. Домбокський монастир (Закарпатська обл.);
19. Дубовський монастир св. Дмитрія (Закарпатська обл.);
20. Видубецький монастир (Київська обл.); 21. Жіночий монастир св. Тройці (Чернігівська обл.); 22. Жіночий монастир св. Михаїла (Александрівка, Одеська обл.); 23. Христо-Воздвиженський жіночий монастир (Полтава); 24. Лебединський жіночий монастир (Черкаська обл.); 25. Ліпшанський жіночий монастир (Закарпатська обл.); 26. Терблянський монастир (Закарпатська обл.); 27. Браїлівський жіночий монастир (Вінницька обл.); 28. Жіночий монастир (Бар, Вінницька обл.); 29. Богоявленський монастир (Житомир);
30. Родство-Богородицький жіночий монастир (Городище, Хмельницька обл.); 31. Тихвицький жіночий монастир (Дніпропетровське).

1976 року в усій Україні було тільки 9 відкритих монастирів, а саме:

1. Покровський жіночий монастир (Красногорськ, Черкаська обл.);
2. Фроловський жіночий монастир св. Відпушення (Київ);
3. Покровський жіночий монастир (Київ); 4. Жіночий монастир св. Тройці (Корець, Волинська обл.); 5. Жіночий монастир св. Миколая (Мукачів, Закарпатська обл.); 6. Монастир св. Відпушення (Одеса); 7. Родственський жіночий монастир (Одеса); 8. Почаївський монастир св. Відпушення; 9. Монастир св. Вознесення (Закарпатська обл.).

У КИЄВІ АРЕШТУВАЛИ ВАСИЛЯ ПИСЬМЕННОГО. НОВІ АРЕШТИ В ІВАНО-ФРАНКІВСЬКУ. ЗІНОВІЯ КРАСІВСЬКОГО ПЕРЕВЕЗЛИ ДО "ПСИХУШКИ" У ЛЬВОВІ.

Нью-Йорк (Пресова служба ЗП УГВР), 29 жовтня 1976. З України наспіли нові вістки про арешти та переслідування національних та релігійних діячів. У Києві ще минулого року арештували й засудили на 8 років ув'язнення вчителя Василя Письменного. Арештували Письменного за його оборону української мови, хоч на суді його обвинувачували за те, що він нібито негідно ставився до учнів. Це вже другий арешт Письменного. Його вперше арештували 1972 року й засудили на два роки ув'язнення за те, що він публічно обороняв українську мову.

15 червня ц. р. на хуторі Іжевка (Донецька область) КГБ перевело обшук у помешканні Олексія Тихого. Під час обшуку забрали рукописні матеріали з історії української мови. Після обшуку Тихому дали "попередження". Олексій Тихий — колишній політичний в'язень. У 1958 році був засуджений на 5 років ув'язнення в місті Донецьку за статтю 58 старого кримінального кодексу ("зрада батьківщини").

Наспіли вістки про арешти в Івано-Франківську. Між арештованими згадано прізвище Лесева. У самвидаві кружляє список українських в'язнів баптистів-п'ятидесятників, які відбувають покарання в таборі звичайного режиму ІВ 301/59 у Вінницькій області: Микола Кабаш, Антон Поганич, Павло Бассараб, Юрій Борка, Василь Соновчан, Т. Шомон, Анатоль Вакуліч, Вячеслав Пастернацький, Тїмофїй Кондратюк, Адам Заревний, Петро Богомаз, Микола Адамчук, Микола Гаврилюк, Микола Осейчук, Денис Ватрич, Іван Молдован та Онуфрїй Когутанич. У концтаборі ІВ 301/81 (Житомирська область) перебуває Петро Залевський, а в таборі суворого режиму ЯЮ 309/71 Дмитро Ходаківський.

На весні ц. р. перевезли з психіатричної лікарні спеціального типу в Смоленську до Львівської психіатричної лікарні Зіновія Красівського. З. Красівський народився в 1930 році на Львівщині. В 1947 році його, разом з батьком, вивезли на Сибір. По дорозі 17-річний юнак утік, його зловили й засудили на 5 років ув'язнення. В 1967 році його арештували за участь в Українському Національному Фронті. В 1967 році відбувся суд над членами УНФ, і З. Красівського засудили за статтю 56 КК УРСР ("зрада батьківщини") на 5 років тюрми, 7 років таборів суворого режиму і 5 років заслання — за "співучасть у творенні УНФ, видаванні нелегального журналу *Батьківщина і воля* та розповсюдження понад 7 тисяч націоналістичних листівок". Після суду Красівського перевезли до Владимирської тюрми. Взимку 1972 року його забрали до Москви, до інституту ім. Сербського, де психіатрична експертиза визнала З. Красівського психічнохворим. Після того його примістили в спеціальній психіатричній лікарні в Смоленську. В серпні 1975 року Красівський мав інфаркт.

У Дніпропетровській спеціальній психіатричній лікарні перебуває Петро Троцюк-Козлюк, коло 50 років, колишній вояк УПА. Після війни його засудили на 25-річний строк. Він відсидів приблизно половину строку й утік з табору. На волі він прожив шість років, працював, одружився і мав дитину. Однак хтось пізнав його на вулиці і доніс на нього. Його заарештували вдруге в 1962 році і засудили закінчити строк. В 1971 році відкрили проти нього справу за статтею 102 КК, тобто за згоду участь у "терористичних діях ОУН". 1972 року експертиза в інституті ім. Сербського визнала його психічнохворим, і його перевезли до "психушки" в Дніпропетровську.

Н. СТРОКАТА ПРОЙШЛА ВАЖКУ ОПЕРАЦІЮ

Гельсінкі (УІС "Смолоскип") 17 листопада 1976. Ніна Строката-Караванська, український мікробіолог і недавній політичний в'язень Мордовських концтаборів, перебувала нещодавно в шпиталі, пройшла дуже складну операцію і 11 листопада 1976 року була виписана зі шпиталю. Її правдоподібно перевезли назад до Таруси, де в грудні м. р. кінчалося її однорічне заслання.

З кругів американських мікробіологів повідомляють, що в США робляться посилені заходи, щоб Н. Строката могла виїхати до Америки на лікування і короткотривалі відвідини.

НОВИЙ АРЕШТ СЕРГІЯ БАБИЧА

Гельсінкі (УІС "Смолоскип") 28 листопада 1976. З Києва дісталася сюди вістка, що влітку 1976 року в Житомирській області знову заарештували Сергія Бабича, відомого із своїх багаторазових спроб утечі. Ближчих даних про причини його арешту немає, але відомі дані про його попередні ув'язнення.

Сергій Бабич народився 1939 року на Волині. Вперше був заарештований 1960 року під закидом виготовлення і розповсюдження антирадянської літератури. За це був засуджений на три роки ув'язнення. Перебував у таборах Мордовії й у Владимирській тюрмі. Був звільнений 13 квітня 1963 і знову заарештований 27 вересня того ж року за виготовлення антихрущовських легючок. 19 лютого 1964 був засуджений у Рівному на 10 років таборів особливо суворого режиму.

Багаторазові спроби його втеч стали легендою серед політв'язнів. За ці спроби був десятки разів караний ув'язненням у карцерах і штрафних ізоляторах у Мордовських концтаборах, а згодом у Владимирській тюрмі.

Перебуваючи у Владимирській тюрмі, Сергій Бабич вів себе гідно і зразково, втративши надію на чергову втечу.

С. Бабич підписував разом з іншими політв'язнями листи і звернення до радянських і міжнародних установ, домагаючися статусу політв'язня, протестуючи проти свавілля адміністрації та вимагаючи звільнення жінок-політв'язнів. У його оборону виступав акад. А. Сахаров, домагаючися звільнення його і багатьох інших політв'язнів у своєму листі до Л. Брежнєва і Р. Ніксона з 25 червня 1974.

С. Бабич був звільнений у 1975 році. Жив у Житомирській області, де перебував під постійним адміністративним наглядом.

РАДЯНСЬКІ СУДИ ПОРУШУЮТЬ ВЛАСНІ ЗАКони

Нью-Йорк (Пресова служба ЗП УГВР), 28 жовтня 1976 р. Нове свідчення про справжній характер радянського судочинства дають дві заяви українського політичного в'язня Василя Маложенського, які розповсюджуються як документ самвидаву.

Маложенський перебуває тепер у Пермському концтаборі 389/35. У своїй заяві адвокату Швейському з грудня 1975 року він пише, що народився 1916 року у Львівській області. Під час другої світової війни попав у німецький полон, як вояк польської армії; втік з полону додому, а в 1940 році його вислали на примусові роботи до Німеччини. Тут вступив до ОУН, за що його судили в 1967 р.

"1 січня 1949 року, вертаючися на батьківщину до сім'ї, я перейшов нелегально польсько-радянський кордон, сам прийшов на пограничну заставу і сказав, що повертаюся до родини. Мене засудили на півтора року позбавлення свободи за статтею 85 (брак документів і прописки).

"У 1967 році мене заарештували за дії, dokonані ще до судимости в 1949 році. В січні 1968 року Львівський обласний суд засудив мене на 15 років позбавлення волі. При цьому суд не зарахував півтора року мого відбутого вже покарання. Мої неодноразові скарги до Прокуратури УРСР, до Президії Верховної Ради УРСР, до Генерального прокурора СРСР — нічого не змінили. Їх переслали до того ж Львівського суду, який відповів тільки формальним листом.

"У той же час положення уступу III 42 статті КК УРСР ("Якщо після винесеного присуду в даній справі буде встановлено, що осуджений винуватий ще за інший злочин, dokonаний ним ще до винесення присуду в першій справі ... у строк покарання зараховується відбуте повністю чи частинно покарання першого засуду") недвозначно вказує на обов'язковість зарахування вже відбутого раніше покарання.

"З огляду на вищеведене, прошу Вас роз'яснити мені: 1) чи існують будь-які законодавні акти, мені невідомі, які вносили б поправку до уступу III 42 статті КК УРСР: 2) якщо інших, крім передбачених статтею 42 КК УРСР положень закону в даному питанні немає, то який орган, адміністративний чи юридичний, може примусити судові інстанції УРСР переглянути мій присуд згідно з вимогами закону".

Відповідь на цю заяву не прийшла.

Друга заява Маложенського Швейському, вислана 20 квітня 1976: "8 грудня 1975 року я вислав Вам заяву, на яку досі не одержав відповіді. Тому прошу Вас повідомити мене, чи Ви одержали мою заяву з 8 грудня, а також, чи можу я надіятися на Ваше письмове роз'яснення про викладені в ній питання".

Відповідь на другу заяву не прийшла.

ГРОМАДСЬКІ КОМІТЕТИ ДЛЯ ЗДІЙСНУВАННЯ ГЕЛЬСІНСЬКИХ ДОМОВЛЕНЬ

За повідомленням "Комітету для оборони радянських в'язнів" у США з 15 жовтня та 3 грудня 1976, у Нью-Йорку постав при кінці вересня 1976 року "Громадський комітет для обслідування Гельсінкських домовлень". У склад цього комітету, крім "Комітету для оборони радянських політичних в'язнів", увійшла "Міжнародна ліга для репатріації євреїв". Одночасно пороблено заходи для створення подібних комітетів в Європі та інших частинах світу. Громадський комітет буде співпрацювати теж з "Громадською групою сприяння виконанню Гельсінкських домовлень" у СРСР, що її очолює Ю. Орлов, і такою ж українською групою в Києві, що постала на початку листопада 1976 року під проводом Миколи Руденка. Крім М. Руденка, в склад української групи входять: Ніна Строката-Караванська, Левко Лук'яненко, Олесь Бердник, Оксана Мешко і ген. П. Григоренко, який є представником групи в Москві.

"Громадський комітет" видає окремий інформаційний бюлетень англійською мовою п. н. *Гельсінкі монітор*. У першому числі цього видання, що вийшло на початку грудня 1976 року, поміщено численні документи, що говорять про порушення Гельсінкського договору в СРСР. Сюди включено звіт Московської групи для сприяння постановам Гельсінкського договору в СРСР, де говориться про конкретні випадки переслідування людей, про становище політичних в'язнів, зокрема про українських політв'язнів та про проблеми еміграції євреїв, українців та інших з СРСР.

У зв'язку з створенням української групи для здійснення постанов Гельсінкського договору в Україні, представник "Громадського комітету" Роман Купчинський перевів телефонічну розмову з Миколою Руденком, головою української групи в Києві. Пояснюючи пляни української групи, М. Руденко між іншим сказав:

"Наші пляни, вони такого характеру як і пляни Орлова. Це захист людських прав, це помітна участь у сприянні виконання Гельсінкських угод, гуманітарна правова частина їх, але, звичайно, на нашому україн-

ському національному ґрунті. Зараз у нас багато матеріалів про наших українських політ'язнів. Вони звичайно мають свою специфіку. Вони засуджені за націоналізм, але такої статті немає, то їх судять або за антирадянську пропаганду або антирадянську діяльність — або навіть за зраду Батьківщини”.

У листопаді 1976 року, за повідомленням української інформативної служби “Смолоскип” з 17 листопада 1976, постала у Вашингтоні “Група сприяння Гельсінкським домовленням в Україні”, яку очолив Ігор Кошман. Секретар цієї групи Б. Ясень розмовляв 21 листопада 1976 телефонічно з Миколою Руденком, який згадав, між іншим, про труднощі, що з ними зустрічається його група у своїй праці.

Зокрема М. Руденко підкреслив, що:

“У нас можливості... ну... обмежені. Але ми збираємося працювати, не зважаючи на ці обмеження. У день створення групи, а це було 9 листопада, мою квартиру закидано цеглою. Ви чуєте, закидано цеглою, по половині цеглини, по чверть цеглини, потім назбирали сім цеглин. Була поранена Оксана Мешко. Мене в цей день не було вдома. Я поїхав до Москви. І це було дуже тяжко. Міліція прибула з запізненням. Відмовилася скласти акт і тільки через тиждень з'явилася. Конфіскували ці цеглини і сказали, що будуть складати акт. От такі умовини нашої роботи. Але, не зважаючи на це, ми будемо працювати... Ми будемо намагатися виводити інформації з України, а ви знаєте, що з України виводити інформації дуже тяжко...”.

Видавництво “Смолоскип” проголосило 17 листопада 1976 року, що воно видасть незабаром велику поему М. Руденка п. н. “Історія хвороби”, яку він написав у психоневрологічному шпиталі в Києві, куди його запроторили в лютому-березні 1976 р.

Міжнародна хроніка

Адріян Каратницький

Американський журнал *Нью-Йорк Рев'ю оф Букс* помістив 9 грудня 1976 заяву видатних західних політичних діячів, мистців, письменників і керівників профспілок в оборону українських та інших політичних в'язнів у СРСР.

Заява закликає світову громадськість до триденної протестної акції в оборону Валентина Мороза, Миколи Плахотнюка, Василя Лісового, Миколи Бондаря, Володимира Буковського, Семйона Глузмана, Мустафи Джемілева та Михайла Макаренка.

У заяві, м. ін., сказано: "Для тих з нас на Заході, які беруть участь у боротьбі за створення справедливішого світу, базованого на основних демократичних і соціалістичних принципах, промовчування подій у Радянському Союзі поставило б під сумнів ширість нашої відданості справедливому й демократичному суспільству. Тому ми включаємося в цей заклик до дії проти репресій у СРСР. Ми закликаємо все людство: Допоможіть нам вимогти від радянського уряду, щоб він звільнив чоловіків і жінок, яких він ув'язнив за їхні домагання основних людських і національних прав".

Заяву підписали, між іншими: Нобелівський лавреат Овн Чемберлен, голова профспілки автозаводних робітників Леонард Вудкок, соціалістичний діяч Майкел Гаррінгтон, посол канадського парламенту та голова канадської Нової Демократичної Партії Едвард Бродбент, чеський демократичний діяч Їжі Пелікан, історик Артур Шлессінджер, журналісти Дж. Джекобсон та І. Ф. Стоун, лінгвіст Ноам Чомський та Фондація Миру ім. Бертранда Расселла.

Політика Китайської Народної Республіки щодо Радянського Союзу не змінилася після смерті Мао-Тсе-туна. Прикладом цього може бути пресове повідомлення Китайського пресового агентства Шінгуа від 21 жовтня 1976. У статті п. н. "Агресивна поза нових царів плодить поразку" кореспондент Шінгуа твердить, що "Безжалісна експлуатація та фашистська репресія народу брежнівською клікою посилили клясовий антагонізм та конфлікт з національними групами в державі та загострили політичну й економічну кризу. У низці місцевостей є відомі рухи опору серед робітництва та населення деяких національностей. До речі, нові царі сидять на верху бурхливого вулкана".

Раніше те саме китайське агентство повідомило 16 жовтня м. р. про

появу в Україні листівки неназваної української підпільної організації. В листівці пишеться, м. ін., про те, що "Радянський Союз остаточно перетворився у традиційну російську тюрму народів", що "неросійські народи СРСР страждають від національного й соціального поневолення в час, коли російський народ став інструментом імперіалістичної і шовіністичної політики, спрямованої на жорстоку експлуатацію трудящих". Шінгуа цитує далі згадану листівку, що "Брежнев і його товариші постійно придушують людські й національні права усіх народів Радянського Союзу, що вони держать невинних людей у в'язницях, концтаборах та "психушках", а водночас ведуть далі політику безоглядної агресії під ширмою розрядки, яка на ділі приведе до чергового міжнародного конфлікту".

Ширшу нотатку про ту саму справу приніс теж журнал *Пекінг Рев'ю* від 22 жовтня 1976, в якій відмічується й те, що українська таємна організація "перестерігає народи Заходу перед обманливою політикою розрядки та торговельних концесій західних держав Москві, що ведуть до зміцнювання воєнного потенціалу СРСР та посилюють агресивні плани нових царів і збільшують загрозу нового міжнародного зудару".

■

Англійський щоденник *Манчестер Гардієн* від 7 жовтня 1976 повідомляє, що голоси опозиції в Східній Європі стають щораз голоснішими. У статті кореспондентки Геллі Пік сказано, що чехо-словацькі комуністичні діячі Їжі Пелікан та 84-літній Ернест Кольман, який переселився недавно до Швеції, вірять, що ідеї комунізму зрадив не лише Сталін, але також і його сучасні спадкоємці. Кольман, якого вважають одним з найвидатніших чеських марксистських філософів та який був особистим приятелем Леніна, заявив, що в Радянському Союзі не існує навіть найелементарніша соціальна справедливість. Пелікан, голова чехо-словацького телебачення за часів Дубчека, не погоджується з думкою, що зміна в Східній Європі неможлива. Він вірить, що незадоволення в Чехо-Словаччині, Польщі, і мабуть навіть в Угорщині перетвориться у справжню соціалістичну опозицію, яка відображуватиме "почуття і бажання більшості народу".

■

Західноєвропейська преса широко інформувала про великі збори в оборону радянських та південноамериканських політичних в'язнів, які відбулися в Парижі 21 жовтня м. р. з участю близько 5.000 людей. Французький щоденник *Ле Монд* від 23 жовтня помістив обширну статтю про збори, на яких промовляли: Льоран Шварц від Комітету математиків, кол. український політв'язень Леонид Плющ та російський демократичний діяч Вадим Делоне.

З життя українців у світі

13 і 14 листопада м. р. у Філядельфії (США) відбувся шостий з'їзд Товариства українських інженерів Америки та Українського технічного товариства Канади. З'їзд проходив під знаком оборони українських технічних наук в УРСР. Наукова частина З'їзду складалася з трьох сесій і одного дискусійного форуму. Сесії розглядали такі теми: "Техніка майбутнього", "Техніка і життя", "Техніка та її застосування". Дискусійний форум мав назву: "Порівняння наукової і дослідчої роботи в Україні та в США". У з'їзді брало участь понад 300 осіб.

■
В Українському народному домі в Нью-Йорку відбувся 14 листопада м. р. інформаційний панель на тему розвитку українських дисциплін у Гарвардському університеті. Доповідали три молоді співробітники Українського наукового інституту: д-р Любомир Гайда, д-р Зенон Когут та д-р Зак Дійл. Д-р Гайда з'ясував сучасні демографічні процеси в СРСР і питання джерелознавства до української історії 17-го століття. Д-р Когут обговорював питання ліквідації Катериною II української автономії у 18 столітті та можливості розвитку української історичної науки у вільному світі супроти поневоленого стану історичної науки в УРСР. Д-р Дійл, неукраїнець, доповідав про економічне становище харківської губернії в 2-ій половині 19 століття Модератором панелю був адвокат Адріан Сливоцький, член Головної ексекютиви ФКУ.

■
4-6 листопада м. р. у Сейнт Люїс (США) відбувся з'їзд організації американських літературознавців та мовознавців, на якому докторант Нью-Йоркського університету Віталій Кейс виголосив доповідь: "Тичинині *Соняшні клярнети* розвідка про символістичну музикальність". Головою відділу проблематики неросійських слов'янських літератур був проф. Богдан Рубчак з Іллінойського університету (США).

■
У липні м. р. відбувся у Філядельфії міжнародний конгрес Товариства клінічної й експериментальної гіпнози. У праці конгресу брав участь українець з Австралії, д-р Євген Глива з Сіднею. На одній із сесій конгресу д-р Глива використав дозволений йому час і вияснив проблему злочинного застосування психіатрії в боротьбі з інакодумаючими в СРСР. Не зважаючи на протест радянського учасника конгресу, д-р Глива, м. ін., заявив: "Я хочу звернути вашу увагу на факт зловживання психіатрією в Радянському Союзі; там визнають цілком здорових психічно людей божевільними, засуджують і тримають під замком лише тому, що вони

мають відмінні від урядових погляди в питаннях релігії, національного самовизначення народів, самобутності культури різних національностей та інших культурних вартостей”.

■ У вид-ві “Смолоскип” появилася англійською мовою 7-8 випуск самвидавного *Українського вісника* під назвою *Етноцид українців у СРСР* з передмовою відомого англійського сокетолога Роберта Конквеста. Переклад на англійську мову та редакція Оленки Сацок і Богдана Ясеня.

■ У січні 1976 почав появлятися новий періодик, друкований діалектом українських поселенців у Югославії п. н. *Творчосц (Творчість)*. Видає його “Дружтво за руски язык и литературу” в місті Новий Сад, а головним редактором є Юрій Варга. *Творчосц* має появлятися раз на рік, а його співпрацівниками є молоді науковці, письменники та публіцисти.

■ 10 листопада м. р. в Едмонтоні (Канада) помер на 89-му році життя о. проф. д-р Василь Лаба. Св. п. о. Лаба народився 1 жовтня 1887 в селі Бертешеві в Західній Україні. Закінчив середню освіту в українській академічній гімназії у Львові, почав богословські студії у Львівському університеті та продовжував їх в Інсбруку, Фрайбурзі й у Відні. Рукоположений на священника був 1912 року у Львові. В 1914 році тодішній Митрополит Андрей Шептицький призначив його головним капеляном для українців в австрійській армії, а згодом в Українській Галицькій Армії. Св. п. о. Лаба був довгі роки професором Богословської академії у Львові. Під час другої світової війни о. Лаба був назначений головним капеляном Першої дивізії Української Національної Армії. Від 1950 року був генеральним вікарієм Едмонтонської епархії УКЦеркви.

■ Сенатора Павла Юзика (Канада) обрано вже четвертий рік підряд членом канадської делегації, яка взяла участь у нарадах 22-ої сесії НАТО, що відбулася в листопаді м. р. у Вільямсбурзі (США). Сенатор Юзик репрезентував канадський сенат як заступник голови Канадської парламентарної асоціації НАТО. Ця сесія була у значній мірі присвячена здійсненню Гельсінкського договору.

■ Американський кварталник *Славик Рев'ю* (том 35, ч. 2 з червня м. р.) помістив рецензію Ізабелля Крайдлера на книжку І. Бакала *Національна політика Леніна* (Вид-во “Сучасність”, 1974) та рецензію В. Дмитришина на збірку статей І. Лисяка-Рудницького *Між історією і політикою* (Вид-во “Сучасність”, 1973).

Зміст

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 3 *Марта Калитовська*: Задушні дні.
- 5 *Василь Барка*: Апостолічний старчик.
- 14 *Іван Світличний*: Із збірки *Гратовані сонети*.
- 18 *Ігор Качуровський*: Українська література в світових енциклопедіях, словниках та довідниках (I).

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 30 *Марк Перах*: Від Сахарова до Самолвіних (I).
- 47 *Петро Григоренко*: До праці Миколи Руденка *Економічні монологи*.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 74 *Мирослав Прокоп*: "Даблток", або коментарі, що викликають тривогу.
- 88 *Анатоль Камінський*: До джерел російсько-китайського конфлікту.

ДОКУМЕНТАЦІЯ І ПУБЛІКАЦІЇ

- 98 Відкритий лист Оксани Мешко Л. І. Брежнєву.
- 101 Боротьба І. Геля за статус політв'язня.
- 103 Лист українського юриста до компартій Заходу.

МУЗИКА І ТЕАТР

- 107 *Василь Витвицький*: Станіслав Людкевич — музикознавець.
- 110 *Роман Савицький*: Музичні огляди.

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

- 113 *Леонід Лиман*: Навколо проблеми "злиття націй".
- 116 *Юрій Гаєцький*: До джерел історії Козаччини.

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

- 118 В Україні знищили або закрили 31 монастир.
- 119 У Києві арештували Василя Письменного. Нові арешти в Івано-Франківську. Зіновія Красівського перевезли до "психушки" у Львові.
- 120 Н. Строката пройшла важку операцію.
- 120 Новий арешт Сергія Бабича.
- 121 Радянські суди порушують власні закони.
- 122 Громадські комітети для здійснювання Гельсінкських домовлень.
- 124 Міжнародна хроніка
- 126 З життя українців у світі.

Адреси наших представників

<i>Австралія:</i>	Library & Book Supply 16 a Prospect Street Glenroy, Vic. — 3046
<i>Аргентина:</i>	Dr. M. Wasylyk Cooperativa de Credito "Renacimiento" Maza 144 Buenos Aires
<i>Велико- британія:</i>	Mr. S. Wasylo 4, The Hollows Silverdale, Wilford Nottingham
<i>Ізраїль:</i>	G. Shakhnovich с/о Oiring Shimshon 692/7 Askelon,
<i>Канада і США:</i>	Nina Ilnytzkyj 875 West End Ave., Apt. 14B New York, N. Y. 10025 G. Lopatynski 875 West End Ave., Apt. 14B New York, N. Y. 10025
<i>Швейцарія:</i>	Dr. Roman Prokop alte Landstrasse 22 8803 Rüsclikon
<i>Швеція:</i>	Kyrylo Harbar Box 62 Huddinge

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ
місячника "СУЧАСНІСТЬ"
на 1977 рік

	одно число:	річно:
Австралія	1.—	10.— дол.
Австрія	30.—	300.— шил.
Англія	0.70	7.— фун.
Аргентина	10.—	100.— пез.
Бельгія	75.—	750.— бфр.
Бразилія	5.—	50.— н. круз.
Венесуела	2.—	20.— ам. дол.
Голляндія	5.—	50.— гул.
Ізраїль	8.—	80.— із. ф.
Канада	2.—	20.— к. дол.
Німеччина	4.—	40.— нм.
США	2.—	20.— ам. дол.
Франція	8.—	80.— ффр.
Швейцарія	4.50	45.— шфр.

Додаткові кошти пересилання нашого журналу летунською поштою до Канади і США становлять 9.— дол. річно.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на прізвища представників даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в Мюнхені і виготовляти чеки на *Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.*

Адреси для влат:**Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.**

Karlsplatz 8/III, 8000 München 2
Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
Promenadeplatz, 8000 München 2
Kto Nr. 22/20457
Postscheckkonto PSchA München
Kto Nr. 22278-809

НАЙНОВІШЕ ВИДАННЯ "СУЧАСНОСТИ"

ВАСИЛЬ БАРКА

ЗЕМЛЯ САДІВНИЧИХ

Есеї

Мюнхен, 1976. 189 стор. Обкладинка Любослава Гуцалюка. На зміст збірки складаються 22 есеї про літературу і мистецтво, написані в 1943-1970 роках. Тільки декотрі з них були публіковані свого часу в періодичних виданнях.

Здебільшого есеї Василя Барки, це роздуми на українські літературні та мистецькі теми, критичні аналізи, літературні та мистецькі портрети.

Змістом есеї Василя Барки належать до ділянок літературознавства і мистецтвознавства. Красою і силою Барчиного слова вони становлять зразки красного письменства. Вони цікаві змістом і захоплюючі та хвилюючі своєю поетичною формою.

Ціна: 6.- дол.

Замовлення на всі видання "Сучасности" висилати на адреси В-ва:

В Європі:
Sučasnist'
Karlsplatz 8/III
8000 München 2
Federal Republic of Germany

У США і Канаді:
Nina Ilnytzkyj
875 West End Ave., Apt. 14B
New York, N. Y., 10025
USA